

भारतीय राजकीय विचार

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका.....	1
अभ्यासक्रम.....	2
प्रश्न.....	3
महात्मा गांधी यांचे राज्यासंबंधीचे विचार.....	4
१. स्वराज्य विषयक महात्मा गांधींचे विचार.....	6
२. रामराज्य विषयक महात्मा गांधींचे विचार.....	7
महात्मा गांधींचे ग्रामस्वराज्य विषयक विचार.....	10
महादेव गोविंद रानडे यांचे राज्यविषयक विचार.....	12
महादेव गोविंद रानडे यांचे अर्थव्यवस्थाविषयक विचार.....	14
रवींद्रनाथ टागोरांचे राष्ट्र व राष्ट्रवाद विषयक विचार.....	16
टागोरांनी पाश्चिमात्य राष्ट्रवादावर केलेली टीका.....	19
टागोरांचा अध्यात्मिक राष्ट्रवाद: एक परिचय.....	21
सावरकरांची 'हिंदुत्व' संकल्पना (Hindutva – Who is a Hindu?, 1923).....	23
🏛️ हिंदू राष्ट्रवाद (Hindu Nationalism).....	24
सावरकरांचा सांस्कृतिक राष्ट्रवाद.....	25
सावरकर आणि अभिनव भारत समाज.....	27
सावरकरांनी केलेली हिंदू या संकल्पनेची व्याख्या.....	29
गोपळ गणेश आगरकरांचे बुद्धीप्रामाण्यवादी विचार.....	31
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे समाजसुधारणांमधील योगदान.....	33
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची दलितांच्या मुक्तीसाठीची धोरणे.....	35
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारतीय समाज आणि जातिव्यवस्थेबद्दलचे विचार.....	38
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाहीबद्दलचे विचार.....	40
रिडल्स प्रकरण.....	42
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिलांशी संबंधित सुधारणांबद्दलचे विचार.....	44
पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांचे समाजवादाबद्दलचे विचार आणि त्याची स्वातंत्र्योत्तर भारतातील अंमलबजावणी.....	46
पंडीत जवाहरलाल नेहरूंचे राष्ट्र उभारणी प्रक्रियेतील योगदान.....	48
पंडीत जवाहरलाल नेहरूंचे भारताचे परराष्ट्र धोरण तयार करण्यातील योगदान.....	51
पंडीत नेहरूंचे मिश्र अर्थव्यवस्थाविषयक विचार.....	54
पंडीत जवाहरलाल नेहरूंचे लोकशाही समाजवाद विषयक विचार (ज्याला फेबियन समाजवाद असेही म्हटले जाते).....	56
डॉ. राम मनोहर लोहीया यांचे चरित्र.....	58
डॉ. राम मनोहर लोहीया यांची सप्तक्रांतीची संकल्पना.....	60
डॉ. राम मनोहर लोहीया यांचे समाजवादासंबंधीचे विचार आणि ते आजच्या काळात कितपत उपयुक्त आहेत?.....	62

अभ्यासक्रम

Paper 5 Political Thought राजकीय विचार

Semester 6 – Indian Political Thought – भारतीय राजकीय विचार

Module 1 – घटक १

Ideas on State – राज्यासंबंधीचे विचार

Mahadev Govind Ranade – महादेव गोविंद रानडे (1842 – 1901)

Mohandas Karamchand Gandhi मोहनदास करमचंद गांधी (1869 – 1948)

Module 2 – घटक २

Nationalism – राष्ट्रवाद

Rabindranath Tagore – रविंद्रनाथ टागोर (1861 – 1941)

Vinayak Damodar Savarkar – विनायक दामोदर सावरकर (1883 – 1966)

Module 3 घटक ३

Rational and Radical Reform – विवेकाधिष्ठीत आणि मूलगामी सुधारणा

Gopal Ganesh Agarkar – गोपाळ गणेश आगरकर (1856 – 1895)

Bhimrao Ramji Ambedkar – भीमराव रामजी आंबेडकर (1891 – 1956)

Module 4 घटक ४

Socialism – समाजवाद

Jawaharlal Nehru – जवाहरलाल नेहरू (1889 – 1964)

Rammanohar Lohia राममनोहर लोहीया (1910 – 1967)

प्रश्न

(a, b = २० गुणांचे प्रश्न i, ii, iii = टिपा)

1. महात्मा गांधी
 - a. राज्याबद्दलचे विचार
 - b. स्वराज्य आणि रामराज्य
 - i. महात्मा गांधींच्या विचारांचे आजच्या काळातील महत्त्व
 - ii. ग्राम स्वराज्य
2. रानडे
 - a. राज्याबद्दलच्या कल्पना
 - b. आर्थिक आणि सामाजिक विकासात राज्याची भूमिका
 - i. अर्थव्यवस्थेवरील मते
3. टागोर
 - a. राष्ट्र आणि राष्ट्रवाद
 - b. पाश्चात्य राष्ट्रवाद आणि वैश्विक मानवतावादावरील विचार
 - i. आध्यात्मिक मानवतावाद
4. सावरकर
 - a. हिंदू राष्ट्रवाद आणि भारतीय राष्ट्रवादावर त्याचा प्रभाव
 - b. सांस्कृतिक राष्ट्रवाद
 - i. सावरकर आणि अभिनव भारत समाज
 - ii. 'हिंदू'ची व्याख्या
5. आगरकर
 - a. बुद्धीप्रामाण्यवाद
6. डॉ. आंबेडकर
 - a. सामाजिक सुधारणांमध्ये योगदान
 - b. दलितांच्या मुक्तीसाठीची धोरणे
 - c. भारतीय समाज आणि जातिव्यवस्थेबद्दलचे विचार
 - i. लोकशाहीबद्दलचे विचार
 - ii. रिडल्स प्रकरण
 - iii. महिलांशी संबंधित सुधारणांबद्दलचे विचार
7. नेहरू
 - a. समाजवाद आणि त्याची स्वातंत्र्योत्तर भारतातील अंमलबजावणी
 - b. राष्ट्र उभारणी प्रक्रियेतील योगदान
 - i. भारताचे परराष्ट्र धोरण तयार करण्यातील योगदान
 - ii. मिश्र अर्थव्यवस्था
 - iii. लोकशाही समाजवाद
8. लोहिया
 - a. सप्तक्रांती
 - b. समाजवाद आणि त्याची समकालीन प्रासंगिकता याबद्दलच्या कल्पना

महात्मा गांधी यांचे राज्यासंबंधीचे विचार

महात्मा गांधी हे केवळ स्वातंत्र्यसंग्रामाचे नेते नव्हते, तर एक चिंतक, तत्त्वज्ञ आणि समाजसुधारक होते. त्यांचे राज्यविषयक विचार पारंपरिक राजकीय सिद्धांतांहून खूप वेगळे आणि मौलिक आहेत. त्यांनी 'रामराज्य', 'स्वराज्य' आणि 'अहिंसेवर आधारित राज्य' अशा संकल्पनांद्वारे त्यांच्या राजकीय विचारांची मांडणी केली. त्यांच्या राज्यविषयक विचारांचे प्रमुख पैलू पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. रामराज्याची संकल्पना

- गांधीजींनी रामराज्य या संकल्पनेचा उल्लेख धर्मराज्य म्हणून केला नाही, तर तो न्याय, समता, पारदर्शकता आणि सर्वसामान्यांचा सहभाग असलेल्या राज्याच्या प्रतिमेसाठी केला.
- त्यांच्या मते, रामराज्य म्हणजे शोषणमुक्त, अहिंसक आणि नैतिक मूल्यांवर आधारित राज्य.

२. स्वराज्याची संकल्पना

- गांधीजींच्या स्वराज्याची व्याख्या केवळ ब्रिटिश सत्तेपासून मुक्त होण्यापुरती मर्यादित नव्हती.
- ते म्हणत: "स्वराज्य म्हणजे माझ्यावर माझे राज्य."
- त्यांचा स्वराज्याचा अर्थ होता व्यक्तीच्या आत्मशासनाचा अधिकार, आणि त्यातून उभी राहणारी सामुदायिक नैतिक जबाबदारीवर आधारित राज्यव्यवस्था.

३. विकेंद्रित आणि ग्रामस्वराज्याची मांडणी

- गांधीजींच्या मते, सशक्त राष्ट्र उभे करण्यासाठी गाव हेच एकक असले पाहिजे.
 - त्यांनी ग्रामराज्य किंवा ग्रामस्वराज्य हे स्वराज्याचे आदर्श रूप मानले.
 - प्रत्येक गावाने स्वतंत्र, आत्मनिर्भर आणि नैतिकदृष्ट्या सुजाण असावे.
 - त्यामुळे त्यांनी विकेंद्रीकरणावर भर दिला आणि केंद्रीकृत सत्तेचे प्रबळ विरोधक होते.
-

४. अहिंसक राज्य आणि नैतिकता

- गांधीजींच्या मते, खरे राज्य तेच जे नैतिकतेवर आधारित असेल आणि जे अहिंसेच्या तत्त्वावर चालेल.
 - त्यांनी स्पष्टपणे म्हटले होते की, राज्य हत्यारांवर चालवले जाणे ही अनैतिक गोष्ट आहे.
 - त्यामुळे त्यांनी लष्कर, पोलिस यंत्रणा आणि शिक्षा यावर अवलंबून नसलेले राज्य सुचवले.
-

५. राज्याची मर्यादित भूमिका

- गांधीजी राज्याची भूमिका सर्वसामान्यांच्या सेवक म्हणून पाहतात.
 - त्यांनी भांडवलशाही आणि समाजवाद या दोन्ही व्यवस्थांची टीका केली. त्यांच्या मते राज्याचे काम म्हणजे न्याय, मूलभूत गरजांची पूर्तता आणि सर्वांचे कल्याण यावर लक्ष केंद्रित करणे.
 - त्यांनी न्याय आणि समता यावर आधारित समाजव्यवस्था निर्माण करण्याचे स्वप्न पाहिले.
-

६. धर्म आणि राजकारण यांचे नाते

- गांधीजींनी धर्माचा अर्थ आध्यात्मिक मूल्ये, नैतिकता आणि सत्याचा शोध असा घेतला.
 - त्यामुळे त्यांचे राज्यविषयक विचारही सत्य, अहिंसा, प्रेम आणि करुणा या मूल्यांवर आधारलेले होते.
 - तथापि, ते धर्माधारित राज्य याला विरोध करतात. धर्म हा राजकारणाच्या नैतिक अधिष्ठानासाठी असावा, सत्ता-लालसेसाठी नाही.
-

महात्मा गांधींचे राज्यविषयक विचार हे लोकशाही, नैतिकता, अहिंसा, विकेंद्रीकरण आणि आत्मनिर्भरतेवर आधारित आहेत. त्यांच्या मते खरे राज्य तेच जे शासन न करता सेवाभावाने कार्य करते, आणि जे प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्य, आत्मसन्मान आणि गरजेच्या गोष्टी स्वबळावर मिळवण्याचा अधिकार देते.

महात्मा गांधींच्या राजकीय तत्त्वज्ञानात 'स्वराज्य' आणि 'रामराज्य' या दोन संकल्पनांना अत्यंत मूलभूत स्थान आहे. या दोन संकल्पनांमधून गांधीजींनी त्यांच्या आदर्श समाजरचनेची व राज्यव्यवस्थेची दिशा स्पष्ट केली होती. खाली आपण या दोन्ही संकल्पनांचे विश्लेषण करतो.

१. स्वराज्य विषयक महात्मा गांधींचे विचार:

स्वराज्य म्हणजे केवळ राजकीय स्वातंत्र्य नव्हे

- गांधीजींनी स्वराज्याची व्याख्या केवळ ब्रिटिशांच्या राजवटीपासून मुक्ती एवढ्यावर मर्यादित केली नाही.
- ते म्हणत: "स्वराज्य म्हणजे माझ्यावर माझे राज्य" — म्हणजेच प्रत्येक व्यक्तीची स्वतःवर स्वायत्त सत्ता असावी.

स्वराज्याचे प्रकार गांधीजींच्या मते:

1. व्यक्तिगत स्वराज्य – म्हणजेच आत्मानुशासन, नैतिकता आणि आत्मावलंबन.
2. सामूहिक स्वराज्य – म्हणजे लोकशाही मूल्यांवर आधारित समाज, जिथे प्रत्येक व्यक्तीला निर्णय प्रक्रियेत सहभाग आहे.
3. राजकीय स्वराज्य – म्हणजे बाह्य सत्तेपासून मुक्त होऊन भारतीय मूल्यांवर आधारित लोकशाही शासनप्रणाली.

ग्रामस्वराज्याचे महत्व

- गांधीजींसाठी स्वराज्याचे मूळ गावांमध्ये आहे.
- प्रत्येक गाव आत्मनिर्भर, नैतिक आणि लोकसहभागावर आधारलेले असावे.
- यामध्ये शिक्षण, आरोग्य, शेती, उत्पादन आणि न्यायदान या गोष्टी गाव पातळीवरच पूर्ण व्हाव्यात, अशी त्यांची कल्पना होती.

नैतिक अधिष्ठान असलेले स्वराज्य

- स्वराज्य हे सत्य, अहिंसा, प्रेम, करुणा, आणि सेवाभाव या मूल्यांवर आधारित असावे.
 - त्यामुळे गांधीजींनी स्वराज्याला केवळ राजकीय नाही तर सामाजिक, आर्थिक आणि आध्यात्मिक आयामही दिला.
-

२. रामराज्य विषयक महात्मा गांधींचे विचार:

रामराज्य म्हणजे धार्मिक नव्हे तर नैतिक राज्यव्यवस्था

- गांधीजींनी रामराज्याची संकल्पना धार्मिक संदर्भाने नव्हे, तर न्याय, समता, सेवा आणि पारदर्शकता यांवर आधारित राज्य म्हणून मांडली.
- “रामराज्य म्हणजे लोकांच्या सर्वांगीण कल्याणासाठी असलेले राज्य”, असे गांधीजी म्हणत.

रामराज्यातील प्रमुख वैशिष्ट्ये गांधीजींच्या मते:

१. सर्वसामान्यांचे हित – शोषणमुक्त समाज, जिथे गरीब व दुर्बल व्यक्तींना न्याय मिळतो.
२. नैतिकता आणि सत्यनिष्ठा – शासन आणि समाज या दोन्ही पातळ्यांवर नैतिकता हवी.
३. धर्मनिरपेक्षता – रामराज्य हे सर्व धर्मांना समान वागणूक देणारे राज्य असते.
४. न्याय आणि समता – सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय समतेवर आधारित राज्यव्यवस्था.

रामराज्य म्हणजे लोककल्याणकारी राज्य

- गांधीजींसाठी रामराज्य म्हणजे न्याय, दया आणि गरजूंप्रती कळवळा असलेले राज्य.
- जिथे सत्ता म्हणजे सेवा, आणि प्रशासन म्हणजे नागरिकांच्या गरजांचे संवेदनशील समाधान.

मुद्दा	स्वराज्य	रामराज्य
मूलभूत कल्पना	व्यक्तीच्या आत्मशासनावर आधारित स्वायत्तता	नैतिकतेवर आणि कल्याणावर आधारित आदर्श राज्य
केंद्रबिंदू	व्यक्ती व ग्रामपातळीवरील स्वायत्तता	शासन आणि समाजव्यवस्थेतील नैतिकता व समता
स्वरूप	लोकशाही, विकेंद्रित, नैतिकदृष्ट्या बळकट	सेवा, न्याय, समता आणि धर्मनिरपेक्षतेचे प्रतिक
दृष्टिकोन	तळागाळातील लोकांचा सहभाग	सर्वसामान्यांच्या कल्याणासाठी शासन

गांधीजींना वाटत होतं की, स्वराज्य हे रामराज्यापर्यंत पोचण्याचं माध्यम असावं. एकदा जर लोकांनी आत्मशासन शिकलं, नैतिक अधिष्ठान अंगीकारलं, तर ते स्वतःहून रामराज्यासारखं आदर्श समाज व शासन तयार करतील.

"महात्मा गांधींचे विचार आजच्या परिस्थितीत किती लागू पडतात?" याचं उत्तर आपण गांधी विचारांचं विश्लेषण करत आजच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व जागतिक संदर्भात पाहिलं तर अधिक ठोसपणे मांडता येईल.

१. अहिंसा आणि सत्य – आजही तितकीच महत्वाची

- सत्य आणि अहिंसा या गांधीजींच्या मूलभूत संकल्पना आजही सामाजिक संघर्ष, धार्मिक तेढ, राजकीय धुवीकरण यांसारख्या घटनांच्या पार्श्वभूमीवर फार महत्वाच्या ठरतात.
- सांप्रदायिक हिंसा, द्वेषमूलक भाषणं आणि ट्रोलिंग यामध्ये भरकटलेल्या समाजासाठी गांधीजींची अहिंसक भूमिका हे एक विवेकाचे आणि सहअस्तित्वाचे तत्वज्ञान आहे.

२. स्वराज्य आणि लोकशाही – जबाबदार नागरिकत्वाची गरज

- आज लोकशाही केवळ मतदानापुरती मर्यादित झाली आहे. गांधीजींच्या स्वराज्याच्या संकल्पनेत नागरिकांनी सक्रिय सहभाग घेतला पाहिजे, शासनावर प्रश्न विचारले पाहिजेत, आणि आत्मशासन अंगीकारले पाहिजे, असा आग्रह आहे.
- स्वतःची जबाबदारी घेणारे नागरिक तयार करणे हे आजच्या लोकशाहीचे सर्वात मोठे आव्हान आहे – जिथे गांधीजींची शिकवण अत्यंत सुसंगत आहे.

३. ग्रामस्वराज्य आणि आत्मनिर्भरता – ‘विकेंद्रित विकासा’ची गरज

- आजही शहरीकरणामुळे गावं ओस पडत आहेत, आणि केंद्रित आर्थिक धोरणं ग्रामीण भारताला दुर्लक्षित करत आहेत.
- गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याच्या संकल्पनेत विकासाचा केंद्रबिंदू गाव असावा, अशी अपेक्षा आहे. त्यातून शाश्वत विकास, लोकांच्या गरजेनुसार निर्णय, आणि आर्थिक समता साधता येते.
- ‘आत्मनिर्भर भारत’ ही संकल्पना गांधीजींच्या आत्मनिर्भरतेच्या विचारांचीच पुनरावृत्ती आहे – फक्त अंमलबजावणीला लोककेंद्रित दृष्टिकोन लागतो.

४. पर्यावरण आणि नैतिक अर्थव्यवस्था – आजच्या हवामान बदलाच्या संकटात उपयोगी

- गांधीजी म्हणत: "The world has enough for everyone's need, but not for anyone's greed."
– ही संकल्पना आजच्या भांडवली हव्यासाच्या आणि पर्यावरणीय संकटाच्या युगात अत्यंत यथार्थ वाटते.
 - त्यांनी स्वतःची गरज ओळखून साधे जीवन जगण्याचा आग्रह धरला होता. आज जगभरात सस्टेनेबल लिव्हिंग आणि क्लायमेट जस्टिस या चळवळी गांधीजींच्या याच विचारांना अनुसरतात.
-

५. राजकारणातील नैतिकता – आधुनिक राजकारणात हरवलेली गोष्ट

- गांधीजींसाठी राजकारण म्हणजे सेवा, नैतिकता आणि त्याग.
 - आज जेव्हा भ्रष्टाचार, सत्ता-सुख आणि जातीय धुवीकरणाने राजकारण दूषित झालंय, तेव्हा गांधीजींचे विचार एक प्रकारचा नैतिक दिशादर्शक ठरू शकतो.
-

६. अहिंसक संघर्षाची प्रेरणा – जागतिक स्तरावरही उपयुक्त

- नेल्सन मंडेला, मार्टिन ल्युथर किंग, आणि बराक ओबामा यांसारख्या नेत्यांनी गांधीजींचा प्रभाव मान्य केला आहे.
 - आज हॉंगकॉंग, पॅलेस्टाईन, इराण, म्यानमार इ. ठिकाणी जेव्हा लोक अहिंसेच्या मार्गाने बदल घडवण्याचा प्रयत्न करतात, तेव्हा गांधीजींचे विचार त्यांना बळ देतात.
-

महात्मा गांधींचे विचार आजही केवळ स्मरणार्थ नसून प्रवर्तनार्थ आहेत. त्यांची तत्त्वे समाजसुधारणा, पर्यावरणसंवर्धन, आर्थिक समता, लोकशाहीचा शुद्धीकरण आणि आंतरराष्ट्रीय शांतता यांसाठी अत्यंत सुसंगत आणि गरजेची आहेत.

आजच्या अस्थिर, तणावग्रस्त आणि तुटक जगात गांधीजींचा मार्ग हा केवळ इतिहास नव्हे, तर भविष्याचंही आशादायक दर्शन आहे.

गांधीजींचे ग्रामस्वराज्य विषयक विचार हे त्यांच्या संपूर्ण तत्वज्ञानाचा गाभा मानले जातात. त्यांना वाटत होतं की खरे भारत गावांमध्ये राहतो, आणि जर गावं सक्षम झाली, तरच राष्ट्र खरं अर्थानं स्वतंत्र, समृद्ध आणि सशक्त होईल.

महात्मा गांधींचे ग्रामस्वराज्य विषयक विचार

१. ग्रामस्वराज्य म्हणजे काय?

- गांधीजींनी 'ग्रामस्वराज्य' म्हणजे गावांची राजकीय, आर्थिक, सामाजिक व नैतिक दृष्ट्या स्वायत्तता असं स्पष्ट केलं.
 - त्यांच्या मते, प्रत्येक गाव हे एक स्वतंत्र व आत्मनिर्भर युनिट असावं, जे आपली कामं स्वतःच्या कुवतीने, सहकार्याने आणि नैतिकतेने चालवतं.
-

२. ग्रामस्वराज्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये

(अ) राजकीय स्वायत्तता

- प्रत्येक गावाने आपले निर्णय स्थानिक लोकांच्या सहभागातून घ्यावेत.
- गावपातळीवर लोकशाही मूल्यांवर आधारित ग्रामसभा चालवावी, जिथे गावकरी सहभागाने व चर्चा करून निर्णय घेतात.

(ब) आर्थिक आत्मनिर्भरता

- गाव स्वतःच्या आवश्यक वस्तू, अन्नधान्य, वस्त्र, लघुउद्योग यासाठी स्वतःवरच अवलंबून असावा.
- त्यांनी खादी आणि ग्रामोद्योग यांचा प्रसार करून स्थानिक अर्थव्यवस्था सशक्त करावी, असं गांधीजींचं मत होतं.

(क) सामाजिक समता आणि एकात्मता

- ग्रामस्वराज्य म्हणजे जात, वर्ग, लिंग या आधारे भेद न करणारा समाज.
- गांधीजींनी अस्पृश्यतेच्या विरोधात भूमिका घेतली आणि 'हरिजन सेवा' हाच ग्रामस्वराज्याचा पाया मानला.

(ड) नैतिकता आणि सेवाभाव

- ग्रामस्वराज्य हे केवळ आर्थिक व राजकीय संकल्पना नसून नैतिकता, सत्य, अहिंसा आणि सेवा यांवर आधारित असावं.
- गावात शुद्धता, सहकार्य, नैतिक मूल्यांचा अंगीकार असावा.

(ई) पर्यावरणस्नेही जीवनशैली

- गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्यात साधं, शाश्वत व पर्यावरणपूरक जीवन महत्वाचं होतं.
- त्यांनी संपत्तीपेक्षा समाधान, आणि हव्यासापेक्षा गरज भागवणं या मूल्यांचा आग्रह धरला.

३. गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याच्या कल्पनेतील प्रशासन रचना

गांधीजींच्या मते, "भारताचं स्वातंत्र्य केवळ राजधानी दिल्लीतील सरकारमध्ये नसून हजारो गावांतील लोकांच्या हातात असलं पाहिजे."

- ग्रामसभा – गावकऱ्यांची सर्वोच्च संस्था, निर्णय घेणारी.
- स्थानिक नेतृत्व – गावातील सर्वांचा विश्वास संपादन करणारे, सेवाभावातून कार्य करणारे नेतृत्व.
- विकेंद्रीकरण – केवळ वरून आदेश न येता तळागाळातून निर्णय व अंमलबजावणी.

४. ग्रामस्वराज्य आणि राष्ट्रीय विकास

- गांधीजींना वाटत होतं की राष्ट्राची उभारणी शहरांतून नव्हे तर गावांतून झाली पाहिजे.
- ते म्हणायचे:

"If the villages perish, India will perish too."

- ग्रामस्वराज्य हेच खरं स्वराज्याचे मूळ आहे, आणि त्यातूनच आर्थिक समता, सामाजिक न्याय, आणि नैतिकतेवर आधारित लोकशाही उभी राहू शकते.

५. आजच्या संदर्भात ग्रामस्वराज्य

- आज 'स्थानिक स्वराज्य संस्था', 'पंचायती राज', 'मनरेगा', 'स्वयंसहायता गट' इ. माध्यमातून ग्रामस्वराज्याची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न होत आहे.
- पण अजूनही खूप ठिकाणी राजकीय हस्तक्षेप, भ्रष्टाचार, किंवा लोकसहभागाचा अभाव आहे.
- गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना केवळ योजना नव्हे, तर लोककेंद्रित विकासाची सजीव प्रक्रिया आहे – जी अजूनही आपल्या धोरणांना मार्गदर्शक ठरू शकते.

ग्रामस्वराज्य ही गांधीजींची एक क्रांतिकारी पण अत्यंत व्यवहार्य संकल्पना होती. ती केवळ 'गाव चालवा' एवढ्यावर थांबत नाही, तर 'गावातून राष्ट्र उभारा' हे त्यामागचं सूत्र आहे. आजच्या काळात ग्रामस्वराज्य हे सामाजिक समता, स्थानिक लोकशाही, पर्यावरणीय शाश्वतता आणि नैतिक विकास यासाठी एक प्रेरणास्रोत ठरू शकते.

महादेव गोविंद रानडे यांचे राज्यविषयक विचार

न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे हे उन्नीसाव्या शतकातील भारतातील एक थोर समाजसुधारक, अर्थशास्त्रज्ञ, विचारवंत आणि न्यायशास्त्रज्ञ होते. ते "इंडियन नॅशनल काँग्रेसचे" एक संस्थापक सदस्य होते आणि प्रार्थना समाजाचे प्रमुख कार्यकर्ते होते.

त्यांचे राज्यविषयक विचार हे सामाजिक सुधारणा, आर्थिक पुनर्रचना आणि न्यायाधिष्ठित प्रशासनावर आधारलेले होते.

१. सुधारक, नवविचारसंपन्न आणि न्यायाधिष्ठित राज्यव्यवस्थेचा पुरस्कार

- रानडे यांच्या मते राज्यव्यवस्था ही केवळ कायदे आणि शिस्त राखणारी संस्था नसून समाजाच्या नैतिक उन्नतीसाठी एक साधन असावी.
- त्यांनी राज्याकडून केवळ सुरक्षेची नाही तर सामाजिक सुधारणांची, आर्थिक न्यायाची आणि लोकशिक्षणाची अपेक्षा व्यक्त केली.

२. धर्मनिरपेक्षता आणि राज्य

- रानडे हे धर्मसुधारक होते, परंतु त्यांनी स्पष्टपणे सांगितले की, राज्य हे सर्व धर्मांना समान वागणूक देणारे असावे.
- धर्माच्या आधारावर राज्यसत्ता चालवू नये, कारण त्यामुळे सामाजिक विभाजन वाढते.

३. सामाजिक न्याय आणि जातीव्यवस्थेची चिकित्सा

- रानडे यांचे राज्यविषयक विचार सामाजिक सुधारणांशी घट्ट जोडलेले होते.
 - सती, बालविवाह, स्त्रीशिक्षणाचा अभाव, विधवांचा छळ या सामाजिक समस्यांवर ते राज्याने सक्रिय भूमिका घ्यावी, असे मानत.
 - त्यांच्यामते, राज्याला सामाजिक सुधारणांचा सक्रिय पुरस्कर्ता असले पाहिजे.
-

४. आर्थिक दृष्टिकोनातून राज्याची भूमिका

- रानडे हे भारताच्या पारंपरिक उद्योगांचे समर्थक होते आणि ब्रिटिश राजवटीने भारतीय अर्थव्यवस्थेचे नुकसान केले याची ते चिकित्सक मांडणी करत.
 - त्यांच्या मते राज्याने सार्वजनिक उद्योग, पायाभूत सुविधा, शेती, जलसिंचन योजना यामध्ये गुंतवणूक करून लोकांचे जीवनमान सुधारले पाहिजे.
 - त्यांनी 'राज्याचा हस्तक्षेप आवश्यक आहे' अशी भूमिका घेतली होती – ते निर्बंधहीन भांडवलशाहीचे विरोधक होते.
-

५. लोकशाही आणि लोकांचा सहभाग

- रानडे यांनी लोकशाही मूल्यांचा पुरस्कार केला आणि राज्यव्यवस्थेतील लोकांच्या सहभागाची गरज मान्य केली.
 - त्यांच्यामते, शिक्षित समाज आणि विवेकपूर्ण नागरिक हाच आदर्श राज्याचा पाया असतो.
-

६. औपचारिक स्वराज्यापेक्षा सामाजिक स्वराज्य अधिक महत्वाचे

- रानडे यांच्यासाठी राजकीय स्वातंत्र्य ही अंतिम गोष्ट नव्हती.
त्यांनी सामाजिक सुधारणा, शिक्षण, आर्थिक सक्षमीकरण यांच्यावर अधिक भर दिला.
 - ते म्हणत: *"Freedom is not worth having if it does not include the freedom to reform."*
-

७. राज्याची भूमिका – एक कल्याणकारी संस्था

- रानडे यांना वाटत होतं की राज्य हे केवळ कायदा-संवस्था चालवणारे नव्हे, तर ते लोककल्याणासाठी सक्रिय असावे.
- त्यामुळे ते राज्याकडून सामाजिक समता, शिक्षणाचा प्रसार, स्त्रीपुरुष समानता, आणि कृषी-उद्योगविकासाची जबाबदारी अपेक्षित धरत.

न्यायमूर्ती रानडे यांचे राज्यविषयक विचार हे सामाजिक सुधारणांशी, आर्थिक सक्षमीकरणाशी आणि लोकशाही मूल्यांशी जोडलेले होते.

त्यांच्या दृष्टीने राज्य हे न्याय, समता आणि विवेकाच्या मूलभूत तत्वांवर आधारित एक कल्याणकारी यंत्रणा असली पाहिजे.

त्यांनी ब्रिटिशांच्या औपनिवेशिक धोरणाची चिकित्सक टीका केली, परंतु स्वतंत्र भारतासाठी मूल्याधिष्ठित राज्याच्या कल्पना मांडल्या.

महादेव गोविंद रानडे यांचे अर्थव्यवस्थाविषयक विचार

न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांचे अर्थव्यवस्थाविषयक विचार हे भारताच्या सामाजिक आणि आर्थिक पुनर्रचनेच्या दृष्टीने अत्यंत मूलभूत मानले जातात. ते एक चिंतनशील अर्थतज्ज्ञ, दूरदृष्टी असलेले समाजसुधारक, आणि औपनिवेशिक आर्थिक धोरणांचे चिकित्सक समीक्षक होते.

१. ब्रिटिश आर्थिक धोरणाची चिकित्सक टीका

- रानडे यांनी ब्रिटिश राजवटीखालील आर्थिक धोरणांवर तीव्र टीका केली.
- त्यांच्या मते, ब्रिटिशांनी भारताच्या पारंपरिक उद्योगधंद्यांचा व्हास केला, आणि शेतकऱ्यांवर करांचे ओझे वाढवले.
- त्यांनी इंग्रजांच्या निर्याताभिमुख धोरणामुळे भारत 'कच्चा माल पुरवणारे वसाहत-राष्ट्र' बनले, अशी स्पष्ट टीका केली.

२. 'आत्मनिर्भर भारत' या संकल्पनेचे मूळ विचार

- रानडे यांनी भारताला स्वदेशी उत्पादनांवर आधारित, उद्योग-धंद्यांनी सक्षम बनवलेले अर्थतंत्र हवे, असा आग्रह धरला.
- त्यांना आर्थिक राष्ट्रवादाचा पुरस्कर्ता मानले जाते. त्यांनी विदेशी वस्त्रांवर बहिष्कार आणि स्थानिक उत्पादनांना प्राधान्य देण्याचे समर्थन केले.

३. कृषी विकासावर भर

- त्यांना भारताचा शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल आणि प्रशासनाने उपेक्षित वाटायचा.
 - त्यांनी शेतकऱ्यांना जलसिंचन, कृषी कर्ज, आधुनिक पद्धती, जमिनीची मोजणी व मालकीचे स्पष्ट अधिकार या मार्गांनी सशक्त करण्याचे समर्थन केले.
 - ते म्हणायचे की, "शेतकऱ्याचे जीवनमान सुधारले नाही, तर अर्थव्यवस्था सशक्त होणार नाही."
-

४. औद्योगिक विकास आणि सार्वजनिक क्षेत्र

- रानडे यांनी भारतात सार्वजनिक उद्योगांची उभारणी, म्हणजेच राज्य सहभागातून उद्योगांची स्थापना आवश्यक मानली.
 - त्यांनी खासगी भांडवलशाहीवर संपूर्ण विसंबून न राहता राज्य हस्तक्षेप आवश्यक मानला.
 - त्यांनी लोहमार्ग, जलसिंचन प्रकल्प, कापड गिरण्या, साखर उद्योग यांमध्ये गुंतवणुकीचा आग्रह धरला.
-

५. पायाभूत सुविधांची गरज

- रानडे यांना दळणवळण, वीज, पाणी, शिक्षण आणि आरोग्य या क्षेत्रातील पायाभूत सुविधांना अर्थव्यवस्थेच्या मूलभूत घटकांचे स्थान होते.
 - ते मानत की, या सुविधांमध्ये सार्वजनिक गुंतवणूक वाढविणे ही राज्याची प्राथमिक जबाबदारी आहे.
-

६. लघुउद्योग आणि हस्तकलेचा विकास

- ब्रिटिश राजवटीमुळे हस्तकला, लघुउद्योग आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था उद्ध्वस्त झाली, हे रानडे यांनी वेळोवेळी नमूद केले.
 - त्यामुळे त्यांनी घरोघरी उद्योग निर्माण करण्याची गरज प्रतिपादन केली.
 - स्वदेशी चळवळीला बौद्धिक अधिष्ठान देणारे रानडे हे पहिले विचारवंत ठरतात.
-

७. सामाजिक सुधारणा आणि आर्थिक विकास

- रानडे यांच्यासाठी सामाजिक सुधारणा म्हणजे आर्थिक विकासाचे अधिष्ठान.
- स्त्रीशिक्षण, विधवाविवाह, जातिव्यवस्थेचे उच्चाटन यामधूनच कामगारांची व नागरिकांची उत्पादकता वाढेल, असे त्यांचे मत होते.
- मूलभूत हक्क व सामाजिक समता हे त्यांच्यासाठी आर्थिक विकासाचे मूलभूत घटक होते.

न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांचे अर्थविचार हे समाजाभिमुख, राष्ट्राभिमुख आणि समतामूलक होते. ते भांडवलशाहीला मर्यादित मान्यता देणारे, पण राज्याच्या हस्तक्षेपातून समाजहित साधणारे विचारक होते. त्यांचा भर होता:

- शेतकरी आणि ग्रामीण विकासावर
- स्वदेशी उद्योग व हस्तकलेच्या पुनरुज्जीवनावर
- सार्वजनिक गुंतवणूक व पायाभूत सुविधांच्या विस्तारावर
- सामाजिक सुधारणांमार्फत आर्थिक सशक्तीकरणावर

त्यांचे विचार आजही 'समावेशक विकास, सस्टेनेबल इकोनॉमी आणि विकेंद्रित नियोजन' यासारख्या संकल्पनांना दिशा देतात.

रवींद्रनाथ टागोरांचे राष्ट्र व राष्ट्रवाद विषयक विचार

रवींद्रनाथ टागोरांचे राष्ट्र आणि राष्ट्रवाद विषयक विचार हे भारतीय राष्ट्रवादाच्या इतिहासात वेगळ्या आणि खोलवर जाणाऱ्या चिंतनात्मक दृष्टिकोनाने ओळखले जातात. टागोर हे एक कवी, तत्त्वज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ आणि मानवतावादी विचारवंत होते. त्यांनी राष्ट्रवादाच्या लोकप्रिय आणि राजकीय व्याख्येला वैचारिक आव्हान दिलं आणि एक मानवतावादी, सांस्कृतिक राष्ट्राची संकल्पना मांडली.

१. राष्ट्र ही पाश्चिमात्य संकल्पना – भारतासाठी अपुरी व कृत्रिम

- टागोरांच्या मते, पाश्चिमात्य अर्थाने "Nation" ही एक राजकीय आणि आर्थिक स्वार्थावर आधारित संकल्पना आहे.
- त्यांनी राष्ट्राची ही व्याख्या "संगणकासारखी एक यंत्रवत संस्था" असं म्हटलं आहे — जी मानवतेपेक्षा अर्थकारण व सत्ता यांवर आधारित आहे.

- त्यांना भीती होती की हा यांत्रिक राष्ट्रवाद भारताच्या अध्यात्मिक आणि सांस्कृतिक परंपरेला बाधक ठरेल.
-

२. राष्ट्रवादावरील टीका – ‘नॅशन’ विरुद्ध ‘मानवता’

- टागोरांनी ब्रिटिश साम्राज्यवादासह जर्मनी, जपान, अमेरिका यांसारख्या आधुनिक राष्ट्रांच्या आक्रमक राष्ट्रवादावरही तीव्र टीका केली.
 - त्यांनी म्हटलं होतं की,
"When the Nation becomes all in all, the human individual is reduced to a machine."
 - टागोरांचा राष्ट्रवाद मानवतेला केंद्रस्थानी ठेवतो. त्यामुळे ते अंधराष्ट्रवाद, युद्धप्रियता आणि वंशभेदाच्या विरोधात होते.
-

३. भारताच्या राष्ट्रसंकल्पनेविषयी भूमिका

- टागोरांनी भारताला ‘एक भूगोल नव्हे, तर एक सांस्कृतिक चेतना’ मानले.
 - त्यांच्या मते, भारत विविधतेतून एकता साधणारा, सहिष्णुता आणि सहजीवनाचे मूल्य जपणारा देश आहे.
 - त्यांनी एकात्मतेवर आधारित, बहुसांस्कृतिक राष्ट्र संकल्पित केले, जे कोणत्याही एका भाषेला, धर्माला किंवा वंशाला श्रेष्ठत्व देत नाही.
-

४. स्वातंत्र्य चळवळीबाबत त्यांची भूमिका – सहमती आणि मतभेद

- टागोरांनी ब्रिटिश सत्तेचा विरोध केला, परंतु ते राजकीय राष्ट्रवादाच्या अंध आंदोलनात्मकतेबद्दल सावध होते.
 - त्यांनी १९०५ साली बंगालच्या फाळणीच्या विरोधात ‘राखीबंधन’ आंदोलन सुरू केलं – पण यामागे भावनिक व सांस्कृतिक एकतेची भावना होती.
 - मात्र, त्यांनी गांधीजींच्या असहकार आंदोलनावर टीका केली, कारण त्यांना वाटत होतं की द्वेषाच्या आधारे राष्ट्र उभारणे टिकणार नाही.
-

५. ‘विश्वमानवता’ (Universal Humanism) – टागोरांची राष्ट्रसंकल्पना

- टागोरांनी 'वसुधैव कुटुंबकम्' या भारतीय मूल्याशी सुसंगत अशी 'विश्वमानवते'ची संकल्पना मांडली.
- त्यांनी मानवी मूल्यांवर आधारित, संधी, सर्जनशीलता, सौंदर्य, सहिष्णुता आणि आत्म्याच्या मुक्तीवर आधारित राष्ट्र मांडलं.
- त्यांच्या मते, खरे राष्ट्र म्हणजे ते जे मनुष्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि मानवी मूल्यांच्या प्रसारासाठी कार्य करते.

टागोरांच्या राष्ट्रवादाचे वैशिष्ट्ये	स्पष्टीकरण
यांत्रिक राष्ट्रवादाची टीका	राष्ट्र हे माणसाला यंत्र बनवू शकते, अशी त्यांची भीती
मानवतावादी राष्ट्रवाद	माणुसकी आणि सहअस्तित्व यावर आधारित राष्ट्र
सांस्कृतिक राष्ट्राची संकल्पना	विविधतेतून एकता, संवाद व सहिष्णुतेवर आधारित भारतीय राष्ट्र
बहुसांस्कृतिकता	एकधर्मीय किंवा एकभाषिक राष्ट्राच्या संकल्पनेचा विरोध
स्वातंत्र्य आणि आत्मोन्नती	स्वातंत्र्य म्हणजे केवळ परकीय सत्ता जाऊन नव्हे, तर व्यक्ती आणि समाजाचा सर्वांगीण विकास

टागोरांचे विचार आजच्या काळातही अत्यंत समर्पक वाटतात —
जेव्हा राष्ट्रवादाचे अतिरंजित रूप धोकादायक ठरत आहे, तेव्हा टागोरांनी मांडलेला विवेकशील, सहिष्णू आणि मानवतावादी राष्ट्रवाद हे एक नैतिक दिशादर्शन ठरू शकते.

टागोरांनी पाश्चिमात्य राष्ट्रवादावर केलेली टीका

१. राष्ट्र म्हणजे यंत्रवत संस्था – आत्मशून्य यंत्रणा

- टागोरांच्या मते, पाश्चिमात्य राष्ट्र म्हणजे एक "राजकीय आणि आर्थिक स्वार्थाने प्रेरित यंत्रणावादी युक्ती" आहे.
- त्या राष्ट्रांची उद्दिष्टं म्हणजे सत्ता, साम्राज्यवाद, व्यापारी स्वार्थ, आणि विस्तारवाद – जे माणुसकीला तिलांजली देतात.
- ते म्हणतात:

"A nation is that aspect which a whole population assumes when organised for a mechanical purpose."

२. युरोपियन राष्ट्रवाद – आक्रमक आणि युद्धप्रिय

- त्यांनी युरोपातील राष्ट्रांच्या (विशेषतः जर्मनी, इंग्लंड, फ्रान्स) राष्ट्रवादाला विकासविरोधी आणि विध्वंसक ठरवलं.
- त्यांच्या मते, या राष्ट्रांनी आपला राष्ट्रवाद साम्राज्य विस्तार, युद्धसज्जता आणि औद्योगिक लोभाच्या आधारे घडवला.
- त्यांनी प्रथम महायुद्धाला पाश्चिमात्य राष्ट्रवादाचा अपयश म्हणून पाहिलं.

३. राष्ट्रवादामुळे वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि नैतिकता हरवते

- टागोरांच्या मतानुसार, पाश्चिमात्य राष्ट्रवादात व्यक्तीचा आत्मा गमावला जातो.
- राष्ट्रांचं हित हेच अंतिम मानलं जातं, आणि माणूस फक्त एक सैनिक, कामगार किंवा ग्राहक म्हणून उरतो.
- त्यांच्या मते, असा राष्ट्रवाद मानवी आत्म्याच्या मुक्तीस घातक आहे.

४. पाश्चिमात्य राष्ट्रवादामुळे वसाहतींचं शोषण

- टागोरांनी स्पष्टपणे ब्रिटिश साम्राज्यशाहीवर टीका केली.
- त्यांच्या मते, ब्रिटिशांनी भारतावर आपला राष्ट्रवाद लादला, आणि त्याचा उपयोग स्थानिक उद्योग, शिक्षण, संस्कृती यांचा व्हास करण्यासाठी केला.
- त्यांनी "National machinery for exploitation" असं म्हणत पाश्चिमात्य राष्ट्रवादाला विरोध दर्शवला.

५. राष्ट्रवाद विरुद्ध मानवता

- टागोरांचा राष्ट्रवाद मानवतेच्या मूलभूत मूल्यांशी जोडलेला होता.
- त्यांनी "Let India stand for the unity of man" असं सांगत वसुधैव कुटुंबकम् या भारतीय मूल्याची बाजू घेतली.
- त्यांना वाटायचं की, राष्ट्रवाद माणसांमध्ये कृत्रिम सीमा, द्वेष आणि संघर्ष निर्माण करतो.

टागोरांची पाश्चिमात्य राष्ट्रवादावर टीका ही केवळ राजकीय नव्हती, तर ती तत्त्वज्ञानिक आणि नैतिक स्वरूपाची होती.
त्यांच्या मते:

पाश्चिमात्य राष्ट्रवाद	टागोरांचा विरोध
सत्ता आणि संपत्तीचे केंद्रीकरण	आत्मशून्यता आणि लोभ
साम्राज्यवादी विस्तारवाद	माणसाच्या स्वातंत्र्यावर आघात
युद्ध, स्पर्धा, आणि आर्थिक लोभ	मानवतावादी मूल्यांचा व्हास
राष्ट्रहित हाच सर्वोच्च हेतू	नैतिकता आणि सहजीवन यांचा विसर

टागोरांनी आपली वैचारिक भूमिका आपल्या पुस्तकांमधून (जसे "Nationalism") आणि व्याख्यानांमधून जगभरात मांडली.
त्यांचा दृष्टिकोन आजच्या काळातही महत्वाचा आहे, जेव्हा राष्ट्रवादाचं अतिरंजन अनेक देशांतून दिसून येतं.

टागोरांचा अध्यात्मिक राष्ट्रवाद: एक परिचय

रवींद्रनाथ टागोरांचे अध्यात्मिक राष्ट्रवादासंबंधीचे विचार हे त्यांच्या राष्ट्रविषयक चिंतनाचा गाभा आहेत. त्यांनी पाश्चिमात्य राष्ट्रवादाच्या यंत्रवत आणि आक्रमक स्वरूपाचा स्पष्ट विरोध करताना भारतीय मूल्यांवर आधारित 'अध्यात्मिक राष्ट्रवाद' (**Spiritual Nationalism**) मांडला – जो माणुसकी, सहिष्णुता, विविधता, आणि आत्मिक उन्नती यावर आधारलेला होता.

१. राष्ट्र म्हणजे आत्म्याचं अभिव्यक्त रूप

- टागोरांच्या मते, राष्ट्र ही केवळ राजकीय सीमा किंवा आर्थिक यंत्रणा नव्हे, तर ती संस्कृती, परंपरा, आणि मानवी आत्म्याची अभिव्यक्ती आहे.
- त्यांनी राष्ट्राची संकल्पना “**Spiritual Ideal**” म्हणून मांडली – जिथे राष्ट्र हे मानवतेच्या आणि सहअस्तित्वाच्या मूल्यांनी प्रेरित असतं.

२. भारताच्या अध्यात्मिक राष्ट्राचे वैशिष्ट्ये

वैशिष्ट्य	टागोरांची भूमिका
विविधतेतील एकता	भारतात अनेक भाषा, धर्म, जातीयता असूनही एकात्मता नांदते – ही अध्यात्मिक शक्ती आहे.
सहिष्णुता आणि संवाद	टागोरांनी भारताची परंपरा ही सर्व धर्मांचा सन्मान करणारी, वाद न करता संवाद साधणारी मानली.
अहंकारशून्य राष्ट्रबोध	भारताने इतर देशांप्रमाणे "आमचं सर्वोच्च" असा अहंकार बाळगलेला नाही, हे त्यांना विशेष वाटलं.
मानवतेस प्राधान्य	राष्ट्रहिताला मानवतेच्या मूल्यांशी सुसंगत ठेवलं पाहिजे, असा टागोरांचा आग्रह होता.

३. अध्यात्मिक राष्ट्रवाद आणि शिक्षण

- टागोरांनी त्यांच्या शांतिनिकेतन प्रकल्पातून अध्यात्मिक राष्ट्रवादाची प्रात्यक्षिक रचना केली.
- त्यांनी शिक्षण म्हणजे आत्म्याची मुक्तता आणि वैश्विक मूल्यांची जाणीव मानली.
- राष्ट्रवाद शिकवताना द्वेष नव्हे, तर समजूत, सौंदर्य आणि सहअस्तित्व शिकवलं पाहिजे, असं ते म्हणत.

४. राष्ट्रवादाच्या मर्यादा आणि अध्यात्मिक राष्ट्रवादाची गरज

- टागोर राष्ट्रवादाचे अंधपण, वांशिक अभिमान, आणि सामूहिक उन्माद यापासून सावध होते.
 - म्हणूनच त्यांनी **"Nation worship is far more injurious than the worship of idols"** असं स्पष्ट सांगितलं.
 - त्यांनी धर्म आणि राष्ट्राच्या नावाने माणूस माणसाशी शत्रुत्व का ठेवतो? असा प्रश्न उपस्थित केला आणि 'माणसाच्या आत्म्याची मुक्ती हेच राष्ट्राचं ध्येय असावं' असं सांगितलं.
-

टागोरांचा अध्यात्मिक राष्ट्रवाद म्हणजे

“राष्ट्र ही एक सजीव सांस्कृतिक, नैतिक व आध्यात्मिक एकता आहे, जी मानवतेच्या सार्वत्रिक मूल्यांवर उभी आहे.”

- तो पाश्चिमात्य राष्ट्रवादाच्या सैनिकी, आर्थिक आणि वांशिक गर्वभावनेला विरोध करणारा आहे.
 - टागोरांच्या मते, राष्ट्र हे माणसाच्या मनात असावं – सीमारेषांमध्ये नव्हे; त्याच्या आत्म्याच्या उन्नतीसाठी असावं – केवळ सत्तेसाठी नव्हे.
-

असा राष्ट्रवाद आजही धुवीकरण, सांप्रदायिकता आणि असहिष्णुतेच्या वातावरणात अत्यंत प्रेरणादायक ठरतो.

सावरकरांची 'हिंदुत्व' संकल्पना (Hindutva - Who is a Hindu?, 1923)

विनायक दामोदर सावरकर हे 20व्या शतकातील प्रभावशाली विचारवंत, क्रांतिकारक आणि हिंदू राष्ट्रवादाचे तत्वज्ञ मानले जातात.

त्यांनी 'हिंदू राष्ट्रवाद' आणि 'हिंदुत्व' या संकल्पनांची मांडणी वेगळ्या पद्धतीने केली आणि त्या भारतीय राजकारणाच्या वादग्रस्त पण प्रभावी अंग ठरल्या.

१. 'हिंदू' या शब्दाचा सांस्कृतिक अर्थ

- सावरकरांच्या मते, हिंदू म्हणजे कोण?
→ तो जो भारताला पितृभू (Fatherland) आणि पुण्यभू (Holy Land) मानतो.
- यामध्ये त्यांनी धर्म, संस्कृती, भूगोल आणि इतिहास यांचा समावेश केला.

"A Hindu is he who regards this land of Bharatvarsha... as his Fatherland as well as his Holy land." – सावरकर

२. धार्मिक नव्हे तर सांस्कृतिक ओळख

- 'हिंदुत्व' ही संकल्पना त्यांनी धर्मापुरती मर्यादित ठेवलेली नाही.
- त्यांच्या मते, हिंदुत्व म्हणजे:
 - एक सांस्कृतिक परंपरा
 - एक राष्ट्रीय ओळख
 - एक ऐतिहासिक स्मृतीचा प्रवाह

३. हिंदुत्वाची तीन प्रमुख अंगे

घटक	अर्थ
राष्ट्र (Nation)	हिंदू राष्ट्र ही भारताची ऐतिहासिक ओळख आहे
संस्कृती (Culture)	वैदिक, पुराणिक, पौराणिक परंपरा – हीच खरी भारतीयता
सांस्कृतिक एकात्मता (Cultural Unity)	भाषिक, जातीय, प्रांतीय भिन्नता असूनही हिंदूंची सांस्कृतिक एकता

हिंदू राष्ट्रवाद (Hindu Nationalism)

१. हिंदू राष्ट्र ही ऐतिहासिक संकल्पना

- सावरकरांच्या मते, भारत हा प्राचीन काळापासून हिंदूंचे राष्ट्र होता.
- इस्लामी आणि ख्रिस्ती आक्रमणानंतर भारताची सांस्कृतिक ओळख धूसर झाली, असे ते मानतात.

२. राजकीय राष्ट्रवादात धर्मनिष्ठा आवश्यक नाही

- त्यांनी स्पष्ट केलं की, राजकीय राष्ट्रवाद हे धर्मावर आधारित नसावं, पण सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून हिंदूत्व केंद्रस्थानी असावं.
- मुस्लिम आणि ख्रिस्ती समाज जर पितृभू आणि पुण्यभू दोन्ही भारतालाच मानत असतील, तर त्यांनाही हिंदू म्हणून मान्यताही मिळू शकते.

३. सेक्युलरिझमवर टीका

- सावरकर पाश्चिमात्य धर्मनिरपेक्षतेच्या संकल्पनेवर टीका करतात.
- त्यांच्या मते, 'धर्मनिरपेक्षता' म्हणजे स्वतःच्या सांस्कृतिक मुळांचा विसर, आणि ती भारताच्या हितासाठी घातक ठरू शकते.

४. राष्ट्र म्हणजे बहुसंख्यकांचे प्रतिबिंब

- सावरकर मानतात की, राष्ट्राच्या ओळखीमध्ये बहुसंख्य हिंदू समाजाच्या सांस्कृतिक भावनांना महत्त्व असले पाहिजे.
- पण त्यांनी मुस्लिम समाजविषयी कट्टरतेचा आग्रह केला का, यावर विद्वानांत मतभेद आहेत.

हिंदुत्व आणि हिंदू राष्ट्रवाद: तुलना

मुद्दा	हिंदुत्व	हिंदू राष्ट्रवाद
स्वरूप	सांस्कृतिक ओळख	राजकीय राष्ट्रवाद
आधार	पितृभू + पुण्यभू	ऐतिहासिक हिंदू सत्ता आणि परंपरा
उद्दिष्ट	सांस्कृतिक एकात्मता	हिंदू संस्कृतीवर आधारित राष्ट्रीय पुनर्रचना
धर्माचा संबंध	धर्मापुरता मर्यादित नाही	बहुसंख्यक धर्माचा सांस्कृतिक प्रभाव मान्य

सावरकरांचे हिंदुत्व आणि हिंदू राष्ट्रवाद हे भारतीय राष्ट्रवादाचा एक विशिष्ट विचारप्रवाह आहे. तो धार्मिक पेक्षा सांस्कृतिक ओळखीवर आणि ऐतिहासिक स्मृतीवर आधारित आहे. सावरकरांनी एकात्म, बळकट आणि अभिमानशाली राष्ट्रासाठी सांस्कृतिक पुनर्रचनेची गरज मांडली – जी त्यांच्याच भाषेत हिंदू राष्ट्र म्हणवली गेली.

मात्र, त्यांच्या विचारांच्या अंमलबजावणीत अनेकदा संकीर्णतेचा किंवा बहुसंख्यक वर्चस्वाचा आरोप होतो, म्हणून हे विचार आजही राजकीय व वैचारिक वादाचा विषय ठरतात.

सावरकरांचा सांस्कृतिक राष्ट्रवाद

विनायक दामोदर सावरकरांचा सांस्कृतिक राष्ट्रवाद हा त्यांच्या एकंदर हिंदुत्ववादी विचारसरणीचा मध्यवर्ती भाग आहे.

त्यांनी राष्ट्र या संकल्पनेची व्याख्या फक्त भूगोल, राजकीय सत्ता किंवा शासन-यंत्रणा यापुरती मर्यादित ठेवली नाही, तर तिला सांस्कृतिक चेतना आणि ऐतिहासिक परंपरेच्या आधारावर विस्तृत केले.

♦ १. राष्ट्र म्हणजे सांस्कृतिक एकता

- सावरकरांच्या मते, राष्ट्र ही केवळ भौगोलिक सीमा नव्हे, तर ती सांस्कृतिक ओळख, परंपरा आणि ऐतिहासिक स्मृतीवर आधारित असते.
- त्यांच्या म्हणण्यानुसार, *"A nation is not a mere bundle of political rights. It is a cultural organism."*
- म्हणजेच, राज्य आणि राष्ट्र वेगवेगळ्या गोष्टी असून राष्ट्र हे आत्मिक, ऐतिहासिक व सांस्कृतिक अस्तित्व असते.

♦ २. पितृभू आणि पुण्यभू – सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचे केंद्रबिंदू

- सावरकरांनी हिंदूत्वाची व्याख्या करताना राष्ट्राच्या ओळखीला दोन मूल्यांकित घटक दिले:
 1. पितृभू (Fatherland): जन्मभूमी – म्हणजे भारत.
 2. पुण्यभू (Holy Land): जिथे धर्म आणि अध्यात्म विकसित झाले – हेही भारतच.
- या दोन्ही तत्वांवर आधारित राष्ट्रबोध म्हणजेच सांस्कृतिक राष्ट्रवाद, कारण तो धर्मापुरता नसून सांस्कृतिक परंपरेवर आधारित आहे.

♦ ३. ऐतिहासिक परंपरेचे राष्ट्रनिर्मितीत योगदान

- सावरकर मानतात की भारताची एक सांस्कृतिक एकात्म परंपरा आहे – जिची पाळंमुळं वैदिक संस्कृती, रामायण, महाभारत, गीता, शिवाजी महाराज, भक्ती आंदोलन इ.मध्ये आहेत.
- या परंपरेला राष्ट्रनिर्मितीसाठी प्रेरणास्थान मानले पाहिजे, असं त्यांचं मत.

♦ ४. धार्मिक नव्हे, तर सांस्कृतिक हिंदू ओळख

- सावरकर हिंदूत्वाला धर्मापुरतं मर्यादित करत नाहीत.
→ त्यांचं हिंदूत्व म्हणजे एक सांस्कृतिक आणि राष्ट्रीय ओळख.
- त्यांनी स्पष्ट केलं की,

"Hindutva is not a word but a history. Not only the spiritual or religious history of our people as at times it is mistaken to be... but a history in full."

♦ ५. बहुसंख्यक संस्कृतीचा राष्ट्राच्या स्वरूपावर प्रभाव

- सावरकरांच्या सांस्कृतिक राष्ट्रवादात, बहुसंख्य हिंदू समाजाच्या संस्कृतीला राष्ट्राच्या '**core identity**' मध्ये स्थान आहे.
- परंतु, त्यांनी हेही म्हटलं की मुस्लिम किंवा ख्रिश्चन जर भारताला पितृभू आणि पुण्यभू मानतील, तर तेही या सांस्कृतिक राष्ट्राचा भाग होऊ शकतात.

♦ ६. राष्ट्रनिर्मितीसाठी सांस्कृतिक बळकटतेचा आग्रह

- सावरकरांचा विश्वास होता की राष्ट्राची खरी ताकद त्याच्या संस्कृतीत, भाषेत, इतिहासाच्या स्मृतीत आणि सामाजिक एकतेत असते.
- म्हणूनच त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षण, इतिहासाचे स्वाभिमानपूर्वक पुनर्लेखन, स्वदेशी परंपरांचे जतन, आणि धार्मिक-सांस्कृतिक चेतनेचा जागर यावर भर दिला.

सावरकरांचा सांस्कृतिक राष्ट्रवाद म्हणजे असा राष्ट्रवाद:

- जो राजकीय सत्तेच्या पलीकडचा आहे,

- जो धार्मिक नव्हे, तर ऐतिहासिक व सांस्कृतिक परंपरेवर आधारित आहे,
- जो भारतीयतेची ओळख पाश्चिमात्य राष्ट्रवादाच्या चौकटीत न मांडता, भारतीय दृष्टिकोनातून मांडतो.

त्यांच्या मते, जर भारताला खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र, सशक्त आणि स्वाभिमानी राष्ट्र बनवायचं असेल, तर त्याच्या सांस्कृतिक रचनांची पुनर्स्थापना अनिवार्य आहे.

सावरकर आणि अभिनव भारत समाज

"अभिनव भारत" हा एक गुप्त क्रांतिकारी संघ होता, जो सावरकरांनी तरुण वयात ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधात सशस्त्र क्रांती घडवून आणण्यासाठी स्थापन केला होता.

१. अभिनव भारताची स्थापना

- १९०४ साली विनायक दामोदर सावरकर आणि त्यांचा बंधू गणेश सावरकर (बाबाराव) यांनी "अभिनव भारत" या गुप्त क्रांतिकारी संघटनेची स्थापना केली.
- या संघटनेची प्रेरणा माझिनीच्या "यंग इटली" (Young Italy) संघटनेवरून घेतलेली होती.
- "अभिनव" म्हणजे नवीन, क्रांतिकारी विचारांनी प्रेरित, असा त्याचा आशय होता.

♦ २. उद्दिष्टे

अभिनव भारत समाजाचे प्रमुख उद्दिष्ट होते:

उद्दिष्ट	स्पष्टीकरण
ब्रिटिश सत्तेचा संपवटा करणे	सशस्त्र क्रांतीद्वारे ब्रिटिश सत्तेचा अंत करणे
भारतीय स्वातंत्र्यप्राप्ती	फक्त स्वराज्य नव्हे, तर पूर्ण स्वतंत्र भारताची संकल्पना
क्रांतिकारी मानसिकता तयार करणे	तरुणांमध्ये देशभक्ती, बलिदानाची तयारी आणि क्रांतीसाठी प्रेरणा

♦ ३. संघटनेचे स्वरूप

- ही एक पूर्णतः गुप्त आणि शिस्तबद्ध संघटना होती.

- सदस्यांनी शपथ घेऊन प्रवेश करावा लागत असे, आणि ब्रिटिशांविरुद्ध सशस्त्र बंडाची तयारी ठेवावी लागे.
- अभिनव भारतचे शाखा महाराष्ट्र, बंगाल आणि इंग्लंडमध्येही होत्या.

◆ ४. क्रांतिकारी कार्य आणि योजना

- सावरकरांनी "१८५७ चा स्वातंत्र्ययुद्ध" या पुस्तकात पहिल्या भारतीय बंडाचे महत्त्व अधोरेखित केले आणि ते क्रांतीसाठी आदर्श मानले.
- अभिनव भारत समाजाने हत्यारं जमवणे, बॉम्ब बनवण्याचे प्रशिक्षण, गुप्त संपर्क जाळे यांवर भर दिला.
- त्यांनी राजकीय हिंसेचा वापर सत्तेला आव्हान देण्यासाठी अपरिहार्य मानला.

◆ ५. महत्वाच्या घटना

- १९०९ साली नाशिकचे जिल्हा मॅजिस्ट्रेट जॅक्सन याची नाशिकमध्ये नाशिकमध्ये नाशिकच्या नाशिकमध्ये अनंत लक्ष्मण कन्हेरेने हत्या केली, ज्याचे सूत्रधार अभिनव भारतचे कार्यकर्ते होते.
- या घटनेमुळे ब्रिटिश सरकारने संघटनेवर बंदी आणली आणि अनेक कार्यकर्त्यांना अटक केली.

◆ ६. सावरकरांचे अटक व अंदमान प्रकरण

- जॅक्सन हत्याकांडानंतर सावरकरांना इंग्लंडमधून अटक झाली.
- त्यांना 'सेलुलर जेल' (काळ्या पाण्याची शिक्षा) अंदमानात पाठवण्यात आले (१९११).
- तिथे राहूनही त्यांनी साहित्य, राजकीय लेखन आणि विचारधारा यांचा प्रचार सुरूच ठेवला.

"अभिनव भारत" ही सावरकरांच्या क्रांतिकारी विचारांची आणि बलिदानाची वृत्तीची मूर्त रूप होती. ही संघटना ब्रिटिश साम्राज्याविरुद्ध शस्त्र हाती घेणाऱ्या भारतीय तरुणांचा आत्मविश्वास जागवणारी ठरली.

सावरकरांसाठी अभिनव भारत ही राष्ट्रनिर्मितीची प्रयोगशाळा होती, जिथे ध्येय, त्याग, बलिदान आणि क्रांती या गोष्टींना सर्वोच्च स्थान होतं.

सावरकरांनी केलेली हिंदू या संकल्पनेची व्याख्या

ही व्याख्या धार्मिक नसून, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि भौगोलिक घटकांवर आधारित आहे.

१. पितृभू आणि पुण्यभू – सावरकरांची मूळ व्याख्या

"A Hindu is he who regards this land of Bharatvarsha... as both his Fatherland (*Pitrubhumi*) and Holy land (*Punyabhumi*)."

– विनायक दामोदर सावरकर

✓ म्हणजे कोण हिंदू?

- भारत हेच ज्याचं जन्मस्थान (पितृभू) आणि धर्माचा उद्गम स्थान (पुण्यभू) आहे, तो व्यक्ती हिंदू होतो.

✗ कोण हिंदू नाही?

- ज्या धर्माचा उगम भारताबाहेर झाला (जसे इस्लाम, ख्रिश्ची धर्म), आणि जे भारताला फक्त पितृभू मानतात पण पुण्यभू नाही, ते सावरकरांच्या व्याख्येनुसार हिंदू नाहीत.

♦ २. हिंदूत्व म्हणजे केवळ धर्म नव्हे – तर एक सांस्कृतिक ओळख

- सावरकरांनी 'हिंदू' या संकल्पनेला धार्मिक मर्यादा घालितल्या नाहीत.
- त्यांच्या मते, हिंदू ही संकल्पना:
 - एक ऐतिहासिक परंपरा आहे
 - एक सांस्कृतिक एकता आहे
 - एक राष्ट्रभक्तीची भावना आहे

♦ ३. 'हिंदू' शब्दात कोण समाविष्ट?

अंतर्भूत समुदाय	कारण
वैदिक धर्मीय (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र)	पितृभू आणि पुण्यभू भारतात
बौद्ध, जैन, शीख	यांचा उद्गम भारतातच झाला आहे

♦ ४. 'हिंदू' ही ओळख – धार्मिक की राष्ट्रीय?

- सावरकरांचा दृष्टिकोन धर्माधिष्ठित नसून राष्ट्राधिष्ठित होता.
 - त्यांनी हिंदू संकल्पनेला 'राष्ट्रीयता' (**nationality**) या दृष्टीने मांडलं.
 - त्यांच्या मते, हिंदू असणे म्हणजे एक ऐक्यभावना, एक इतिहास, एक संस्कृती, एक भाषा, एक जीवनपद्धती.
-

♦ ५. 'हिंदू' संकल्पनेतील वैचारिक क्रांती

- सावरकरांची ही व्याख्या पारंपरिक धार्मिक व्याख्येपेक्षा वेगळी आणि क्रांतिकारी होती.
- त्यांनी हिंदूंची ओळख धार्मिक कृती, देव-देवतांची उपासना किंवा धार्मिक रूढी यावर नव्हे, तर राष्ट्रीय एकात्मतेच्या भावनेवर आधारलेली मांडली.

सावरकरांच्या मते 'हिंदू' ही एक राष्ट्रीय ओळख आहे, जी भारताच्या मातीत रुजलेली आहे, आणि तिचं स्वरूप केवळ धर्मापुरतं मर्यादित नाही, तर ती एक सांस्कृतिक एकात्मतेची अभिव्यक्ती आहे.

गोपळ गणेश आगरकरांचे बुद्धीप्रामाण्यवादी विचार

गोपळ गणेश आगरकर हे नव्या महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि वैचारिक इतिहासातील एक तेजस्वी, परंतु तुलनेने थोडेसे दुर्लक्षित विचारवंत होते. त्यांचे बुद्धीप्रामाण्यवादी विचार (**Rationalist Thought**) म्हणजे अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरागत आंधळेपणा याविरुद्धची वैचारिक क्रांतीच होती. ते एक सत्यशोधक, तर्कनिष्ठ, आणि वैचारिक स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते होते.

बुद्धीप्रामाण्यवाद म्हणजे काय?

- बुद्धीप्रामाण्यवाद (Rationalism) म्हणजे सत्याचे प्रमाण अनुभव व श्रद्धा नसून "बुद्धी व तर्कशक्ती" आहे, असा दृष्टिकोन.
- गोपळ गणेश आगरकरांसाठी प्रत्येक गोष्ट ही धर्म, परंपरा, किंवा बहुसंख्येवर नव्हे तर विचारशील विश्लेषणावर आधारित असावी, अशी स्पष्ट भूमिका होती.

■ आगरकरांचे बुद्धीप्रामाण्यवादी विचार – उदाहरणांसह चर्चा

◆ १. धर्म, अंधश्रद्धा व रूढींवर टीका

- आगरकरांनी धार्मिक कर्मकांड, अंधश्रद्धा, मूर्तिपूजा, व्रतवैकल्ये, बुवा-बाबा यांचे अंधानुकरण यावर कठोर टीका केली.
- "धार्मिक आंधळेपणा आणि देवभोळेपणा हा समाजाच्या प्रगतीतील सर्वात मोठा अडथळा आहे", असं त्यांचं मत होतं.

📌 उदाहरण:

त्यांनी लिहिलेल्या "धर्म म्हणजे नक्की काय?" या निबंधात त्यांनी स्पष्ट केलं की,

"धर्म हा सदाचारावर आधारित असावा, कर्मकांडावर नव्हे."

◆ २. शास्त्रांपेक्षा बुद्धीला प्राधान्य

- शास्त्र हे अंतिम सत्य नाही, यावर त्यांचा विश्वास होता.
- त्यांनी म्हटलं,

"प्राचीन शास्त्रं ही स्थूल मार्गदर्शक असतील, पण विचार न करता त्यांना प्रमाण मानणं बुद्धीचा अपमान आहे."

📌 उदाहरण:

त्यांनी मनुस्मृतीतील जातीव्यवस्थेचे समर्थन करणाऱ्या भागांचा निषेध केला, कारण त्यांच्यामते माणूस हा कर्मावरून श्रेष्ठ-अश्रेष्ठ ठरतो, जन्मावरून नव्हे.

♦ ३. स्त्रीशिक्षण आणि विधवाविवाह यांचे समर्थन

- स्त्रियांना शिक्षण व मूलभूत अधिकार मिळाले पाहिजेत, हे ते तत्त्वतः मानत होते.
- विधवाविवाहावर धर्माधिष्ठित विरोध होत असताना त्यांनी लिहिलं:

"ज्या समाजात स्त्रियांना विचारमुक्ती नाही, तो समाज कधीही प्रगत होणार नाही."

📌 उदाहरण:

"विधवांचे दुःख" या निबंधात त्यांनी विधवांची स्थिती भावनिक आणि तर्कशुद्ध पद्धतीने मांडून धर्माच्या नावाखाली होणाऱ्या अमानुषतेची पोलखोल केली.

♦ ४. स्वतःचा बुद्धिवाद अनुभवातून सिद्ध

- ते स्वतः श्रद्धेच्या विपरीत विचार करणारे, पण अत्यंत नैतिक व संयमित जीवन जगणारे विचारवंत होते.
- त्यांनी अनेकदा लोकप्रिय परंपरांशी संघर्ष पत्करला, पण कधीही सत्य आणि बुद्धीचा त्याग केला नाही.

📌 उदाहरण:

लोकमान्य टिळकांसोबतचा त्यांचा वाद प्रसिद्ध आहे.

→ टिळक "श्रद्धा आणि परंपरेचे रक्षण" करत असताना,

→ आगरकर म्हणत, "परंपरा ही योग्य असेल तरच स्वीकारा, अन्यथा विचारांनी तोडा."

♦ ५. सुधारणा ही धर्माच्या आधारे नव्हे, तर समाजहिताच्या आधारे व्हावी

- त्यांनी म्हटलं,

"सुधारणा करताना 'धर्म काय सांगतो?' याऐवजी 'समाजासाठी काय चांगलं आहे?' हे पाहिलं पाहिजे."

- त्यामुळे बुद्धीप्रामाण्य हे सामाजिक सुधारणेचं शक्तिशाली साधन बनतं, असं ते म्हणत.
-

शिक्षण क्षेत्रातील बुद्धीप्रामाण्यवादी दृष्टिकोन

- आगरकरांनी शिक्षणाला केवळ धर्मग्रंथ-आधारित पद्धतीतून मुक्त करून विज्ञान, तर्क, आणि समाजशास्त्राच्या अधिष्ठानावर नेण्याचा आग्रह धरला.
- "सत्यशोधक समाज" व "सुधारक" या माध्यमांतून त्यांनी नवविचारांचे बीज पेरले.

गोपाळ गणेश आगरकर म्हणजे भारतीय पुनर्जागरणाचा खरा बुद्धीवादी स्तंभ, ज्यांनी प्रश्न विचारायला शिकवलं, अंधानुकरणापासून मुक्त केलं आणि विचारांची शुद्धता व विवेकाची जाणीव जागवली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे समाजसुधारणांमधील योगदान

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे समाजसुधारणांमधील योगदान हे भारतीय इतिहासातील एक अत्यंत क्रांतिकारी आणि परिवर्तनकारी पर्व ठरते. त्यांनी सामाजिक विषमता, जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता आणि स्त्रीदास्य यांच्यावर कठोर प्रहार करून भारतातील समाजरचनेच्या मुळांनाच हादरा दिला.

१. अस्पृश्यतेविरुद्ध संघर्ष – स्वाभिमानासाठीची चळवळ

- बाबासाहेबांनी अस्पृश्यतेला मानवी प्रतिष्ठेचा घोर अपमान मानलं.
- त्यांनी अस्पृश्यता ही केवळ सामाजिक नव्हे, तर मानसिक गुलामी असल्याचं स्पष्ट केलं.
- त्यांनी "I shall not die as a Hindu" असं ठामपणे सांगून जातिव्यवस्थेवर वैचारिक आणि व्यावहारिक आघात केला.

उदाहरण:

- महाड चवदार तळे सत्याग्रह (1927) – पाण्याच्या अधिकारासाठी ऐतिहासिक आंदोलन.
- नाशिकचा काळाराम मंदिर सत्याग्रह (1930) – मंदिरप्रवेशाच्या हक्कासाठी लढा.

२. समता, बंधुता आणि स्वातंत्र्य यांचा पुरस्कार

- आंबेडकरांनी समानता (Equality), स्वातंत्र्य (Liberty) आणि बंधुता (Fraternity) या तत्वांचा पाठपुरावा केला.
- त्यांच्या मते, राजकीय लोकशाही ही सामाजिक लोकशाहीशिवाय अपूर्ण आहे.

- त्यांनी न्याय, समता आणि प्रतिष्ठा या मूल्यांना संविधानात मूर्त स्वरूप दिलं.

✿ घटना:

→ भारतीय संविधानात अनुच्छेद 17 – अस्पृश्यता नष्ट करणारा मूलभूत अधिकार म्हणून अंतर्भूत केला.

◆ ३. स्त्रीसुधारणांमधील भूमिका

- आंबेडकर हे स्त्रियांच्या शिक्षण, विवाहस्वातंत्र्य, संपत्ती अधिकार, आणि सन्मान यांचे प्रखर पुरस्कर्ते होते.
- त्यांनी हिंदू कोड बिल तयार करून हिंदू स्त्रियांना वारसहक्क, घटस्फोट, दत्तक स्वीकार, आणि पुनर्विवाहाचे अधिकार देण्याचा प्रयत्न केला.

✿ उदाहरण:

- 1951 मध्ये त्यांनी कॅबिनेटमधून राजीनामा दिला, कारण हिंदू कोड बिलला विरोध झाल्यामुळे स्त्रियांना न्याय मिळत नाही, याचा त्यांना संताप होता.
-

◆ ४. शिक्षण हाच खरा समाजपरिवर्तनाचा मार्ग

- बाबासाहेबांनी शिक्षणाला मुक्तीचं साधन मानलं.
- ते म्हणत:

“शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा.”

- त्यांनी बहुजन समाजासाठी वसतिगृहं, शाळा, महाविद्यालयं, ग्रंथालयं उभारली.
 - त्यांनी सामाजिक सुधारणांसाठी विचारांची पायाभरणी शिक्षणातूनच होते, हे स्पष्ट केलं.
-

◆ ५. जातिव्यवस्थेवर वैचारिक प्रहार

- आंबेडकरांनी ‘जात’ ही केवळ सामाजिक रचना नव्हे, तर अमानुष शोषणाची यंत्रणा आहे, असं सांगितलं.

- त्यांच्या 'Annihilation of Caste' या ग्रंथात त्यांनी वर्णव्यवस्थेवर आणि ब्राह्मणत्वावर कठोर टीका केली.

📌 विशेष:

→ या ग्रंथात त्यांनी सांगितलं की,

"Without destroying caste, we cannot build a nation."

◆ ६. बौद्ध धर्माचा स्वीकार – आत्मसन्मानाचा ऐतिहासिक निर्णय

- 14 ऑक्टोबर 1956 रोजी नागपूर येथे बाबासाहेबांनी व लाखो अनुयायांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला.
- त्यांनी बुद्ध, धम्म आणि संघ यांच्या तत्वांना मान्यता देऊन धार्मिक सुधारणेचा आणि सामाजिक मुक्तीचा मार्ग खुला केला.
- हे फक्त धर्मांतर नव्हे, तर वैचारिक क्रांतीचं घोषणापत्र होतं.

डॉ. आंबेडकर हे केवळ समाजसुधारक नव्हते, तर 'समाजक्रांतीचे शिल्पकार' होते. त्यांनी भारताला मूल्याधिष्ठित सामाजिक न्याय, बौद्धिक स्वातंत्र्य आणि समतेची दृष्टी दिली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची दलितांच्या मुक्तीसाठीची धोरणे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय मुक्तीसाठी जे धोरणात्मक विचार व कृती मार्ग आखले, ते आजही प्रेरणादायक मानले जातात. त्यांचे धोरण हे सत्याग्रह, वैचारिक प्रबोधन, कायदेमंडळातील हस्तक्षेप, शिक्षण आणि धर्मपरिवर्तन यावर आधारलेले होते.

१. शिक्षणाच्या माध्यमातून मुक्ती

- बाबासाहेब म्हणत:

"शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा!"

- त्यांनी शिक्षणाला दलितांच्या उन्नतीचे सर्वात प्रभावी साधन मानले.
- त्यांनी वसतिगृहं, शाळा, महाविद्यालयं, ग्रंथालयं यांची उभारणी केली.

- दलित विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती मिळावी म्हणून त्यांनी सरकारकडे धोरणात्मक मागण्या केल्या.

✿ उदाहरण:

1919 मध्येच त्यांनी बहिष्कृत हितकारिणी सभा स्थापन केली, जी दलितांच्या शिक्षणाला वाहून घेतलेली संस्था होती.

◆ २. राजकीय सशक्तीकरणाचे धोरण

- आंबेडकरांनी स्पष्ट सांगितले की,

"Political power is the key to all social progress."

- त्यामुळे त्यांनी दलितांना राजकीय प्रतिनिधित्व, स्वतंत्र मतदारसंघ, आरक्षण आणि संसदीय सहभागाची गरज अधोरेखित केली.
- त्यांनी ब्रिटिशांशी चर्चा करून 1932 चा पूना करार केला, ज्यात दलितांसाठी राखीव जागांची मान्यता मिळाली.

✿ उदाहरण:

→ स्वतंत्र मजूर पक्ष (Independent Labour Party) ची स्थापना (1936) – दलितांचा स्वतंत्र राजकीय आवाज निर्माण करण्यासाठी.

◆ ३. कायद्याच्या माध्यमातून सामाजिक न्याय

- त्यांनी भारतीय संविधानात अनुच्छेद 17 अंतर्गत अस्पृश्यता गैरकायद्याची ठरवली.
- अनुच्छेद 15 व 16 – जातीधर्मावर आधारित भेदभावविरुद्ध संरक्षण.
- शैक्षणिक, आर्थिक व सामाजिक मागासवर्गीयांना आरक्षण देणारे धोरण त्यांनी रचले.
- त्यांनी SC/ST Atrocities Act च्या मूळ कल्पना मांडल्या, ज्या नंतर 1989 मध्ये कायद्यात रूपांतरित झाल्या.

◆ ४. सत्याग्रह आणि सामाजिक आंदोलनं

- आंबेडकरांनी केवळ कायदे नव्हे, तर प्रत्यक्ष कृती आणि आंदोलनेही महत्वाची मानली.

- त्यांनी अनेक सत्याग्रहांद्वारे दलितांचा आत्मसन्मान जागवला.

 उदाहरण:

- महाड चवदार तळे सत्याग्रह (1927) – सार्वजनिक पाण्याच्या हक्कासाठी.
- नाशिकचा काळाराम मंदिर प्रवेश आंदोलन (1930) – धार्मिक समतेसाठीचा लढा.
- मनुस्मृती दहन (1927) – ब्राह्मणवादी ग्रंथांविरुद्धातील प्रतिकात्मक कृती.

◆ ५. सांस्कृतिक व वैचारिक क्रांतीचे धोरण

- त्यांनी दलितांना फक्त शोषित म्हणून न पाहता, त्यांच्या गौरवशाली परंपरेचा जागर घडवून आणला.
- त्यांनी बौद्ध धर्माची आणि बुद्ध, कबीर, फुले यांची शिकवण लोकांपर्यंत पोचवली.
- साप्ताहिक 'मूकनायक', 'बहिष्कृत भारत', 'जनता' आदींमधून त्यांनी दलितांचे वैचारिक नेतृत्व केलं.

◆ ६. धर्मपरिवर्तन – आत्मसन्मानासाठीचे धोरण

- बाबासाहेबांनी जाहीर केलं होतं:

"I was born a Hindu, but I will not die a Hindu."

- त्यांनी हिंदू धर्मातील जातव्यवस्थेचा विरोध करत,
14 ऑक्टोबर 1956 रोजी लाखो अनुयायांसह बौद्ध धर्म स्वीकारला.
- त्यांनी बौद्ध धर्मातील समता, करुणा आणि विज्ञाननिष्ठा यांचा स्वीकार करून दलितांना एक नवी ओळख, नवा आत्मसन्मान दिला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारतीय समाज आणि जातिव्यवस्थेबद्दलचे विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारतीय समाज आणि जातिव्यवस्थेबद्दलचे विचार हे भारतीय सामाजिक समतेच्या इतिहासात क्रांतिकारी ठरतात.

त्यांनी जातिव्यवस्थेची उकल फक्त एक सामाजिक व्यवस्था म्हणून केली नाही, तर ती एक शोषण आणि विषमतेची गुंतागुंत असलेली अमानवीय रचना आहे, असं ठामपणे सांगितलं.

१. जातिव्यवस्था म्हणजे 'सामाजिक वंशवर्चस्व'

- आंबेडकर म्हणतात:

"Caste is not merely a division of labour, it is a division of labourers."

- त्यांच्या मते जातिव्यवस्था ही श्रमाचे पावित्र्य नव्हे, तर जन्माधारित श्रेष्ठत्व मानणारी व्यवस्था आहे.
- ही व्यवस्था सामाजिक बंदिवास, अपमान आणि संधींचा अभाव निर्माण करते.

◆ २. जातिव्यवस्था ही ब्राह्मणशाहीने तयार केलेली शोषणयंत्रणा आहे

- डॉ. आंबेडकरांनी मनुस्मृती, पुराणे, धर्मशास्त्रे यांचं विश्लेषण करून सांगितलं की, या ग्रंथांमध्ये ब्राह्मणांना सर्वोच्च, आणि शूद्रांना नीच समजण्याची स्पष्ट रचना आहे.
- त्यामुळे जातिव्यवस्था ही आध्यात्मिक नव्हे, तर राजकीय आणि सामाजिक सत्तेचं शस्त्र बनली आहे.

📌 उदाहरण:

→ 25 डिसेंबर 1927 रोजी त्यांनी 'मनुस्मृती दहन दिन' पाळून या व्यवस्थेचा प्रतिकात्मक निषेध केला.

◆ ३. जातिव्यवस्था ही सामाजिक एकतेची शत्रू आहे

- आंबेडकर म्हणतात:

"So long as caste remains, India will remain a disjointed nation."

- त्यांच्या मते, जातिव्यवस्था भारताच्या राष्ट्रनिर्मितीच्या मार्गातील सर्वात मोठे अडथळं आहे.
- ती बंधुता, समता आणि स्वातंत्र्य या लोकशाही मूल्यांशी विसंगत आहे.

◆ ४. जातिव्यवस्था विरुद्ध वैचारिक युद्ध – ‘Annihilation of Caste’

- 1936 मध्ये त्यांनी लिहिलेला ‘Annihilation of Caste’ हा ग्रंथ म्हणजे जातिनिर्मूलनासाठीचा वैचारिक घोषणापत्र आहे.
- यात त्यांनी जातिव्यवस्थेच्या समर्थनार्थ येणाऱ्या सर्व धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक तर्कांचा खंडन केला.

✿ महत्वाचे विधान:

"You cannot build anything on the foundation of caste. You have to blow up the caste system."

◆ ५. सामाजिक सुधारणा धर्माच्या आधारे न करता, विवेकाच्या आधारावर कराव्यात

- आंबेडकरांचा दृष्टिकोन होता की, धार्मिक ग्रंथांमध्ये परिवर्तन न झाल्यास समाजातही खरा बदल होणार नाही.
- त्यांनी 'धर्मसुधारणा' करण्याऐवजी, धर्मस्वरूपच बदलण्याची मागणी केली.

✿ उदाहरण:

→ त्यांनी शेवटी 1956 मध्ये बौद्ध धर्म स्वीकारून जातिव्यवस्थेचा संपूर्ण त्याग केला.

◆ ६. जातिनिर्मूलनासाठीचे उपाय

उपाय	बाबासाहेबांची भूमिका
शिक्षण	विचारशील समाज तयार करण्यासाठी आवश्यक
कायदे	भेदभावविरुद्ध संवैधानिक हमी (अनुच्छेद 15, 17, इ.)
राजकीय प्रतिनिधित्व	दलिताना सत्ता-संरचनांमध्ये स्थान
धर्मपरिवर्तन	समतेवर आधारित नवा वैचारिक आधार
संघटन आणि संघर्ष	समाजाने संघटित होऊन अधिकारांसाठी लढा दिला पाहिजे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यासाठी जातिव्यवस्था ही केवळ एक सामाजिक विषमता नव्हती, तर ती मानवी प्रतिष्ठेचा आणि स्वातंत्र्याचा घात करणारी रचना होती. त्यांनी जातिनिर्मूलनासाठी केवळ भाष्य केलं नाही, तर शिक्षण, कायदे, आंदोलने आणि धर्मपरिवर्तन अशा बहुआयामी उपाययोजना राबवल्या.

त्यांचा दृष्टिकोन एका वाक्यात सांगायचा, तर:

"जातिनिर्मूलन हेच खऱ्या अर्थाने भारताच्या सामाजिक पुनर्रचनेचं आणि लोकशाही मूल्यांच्या स्थापनेचं मूळ आहे."

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाहीबद्दलचे विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाहीबद्दलचे विचार हे केवळ घटनात्मक किंवा राजकीय पातळीवर मर्यादित नसून, ते सामाजिक, आर्थिक आणि नैतिक मूल्यांवर आधारित व्यापक आणि मूलगामी आहेत. त्यांच्यासाठी लोकशाही म्हणजे फक्त शासनपद्धती नव्हे, तर एक जीवनपद्धती, समाजव्यवस्था आणि मूल्यसंस्था होती.

१. लोकशाही म्हणजे जीवनपद्धती (Democracy as a Way of Life)

- बाबासाहेब म्हणतात:

"Democracy is not a form of government, but a form of associated living."

- त्यांच्या मते, लोकशाही म्हणजे:
 - समानतेवर आधारित सहजीवन
 - सर्व घटकांमधील परस्पर आदर
 - संवाद आणि सहभागातून चालणारी व्यवस्था

◆ २. लोकशाही ही सामाजिक समतेवर आधारित असली पाहिजे

- बाबासाहेब मानतात की, राजकीय लोकशाहीची मूळ शक्ती सामाजिक समतेत असते.
- ते म्हणतात:

"We must make our political democracy a social democracy as well."

📌 उदाहरण:

→ जर समाजात जातिभेद, विषमता, अस्पृश्यता, लिंगविचार असेल, तर ती लोकशाही केवळ नावापुरती राहते.

◆ ३. लोकशाहीचे मूलभूत तत्त्वत्रय (Trinity of Democracy)

तत्त्व	अर्थ
स्वातंत्र्य (Liberty)	विचार, अभिव्यक्ती, श्रद्धा यांचे स्वातंत्र्य
समता (Equality)	कायद्यापुढे सर्वांना समान स्थान
बंधुता (Fraternity)	सहअस्तित्वाची भावना, सामाजिक एकता

→ बाबासाहेबांनी या तत्त्वत्रयाला भारतीय संविधानात समाविष्ट करून लोकशाही मूल्यांची गाभा उभारली.

◆ ४. लोकशाही ही नैतिक मूल्यांवर आधारित असावी

- त्यांच्यामते, लोकशाही ही संख्याबळावर नव्हे, तर नैतिकतेवर चालणारी व्यवस्था असली पाहिजे.
- ते लोकशाहीला एक "धर्म" मानतात – जिथे प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानाने जगण्याचा अधिकार आहे.

📌 महत्वाचे विधान:

"Democracy is a mode of associated living governed by the principles of liberty, equality, and fraternity which are not to be treated as separate items in a trinity but as a union of trinity in the sense of the mutual relevance."

◆ ५. लोकशाहीत राजकीय प्रतिनिधित्वाचे महत्त्व

- त्यांनी दलित, मागासवर्गीय, स्त्रिया यांना राजकीय प्रतिनिधित्व देण्यावर भर दिला.
- त्यांचं स्पष्ट मत होतं की, शोषितांना अधिकार देणारी लोकशाहीच खरी कार्यक्षम लोकशाही असते.

📌 उदाहरण:

→ अनुसूचित जाती-जमातींसाठी आरक्षण, स्वतंत्र मतदारसंघ, राजकीय प्रतिनिधित्व यासाठी त्यांनी धोरणात्मक लढा दिला.

◆ ६. शक्तिशाली लोकशाहीसाठी नागरिकांची जबाबदारी

- बाबासाहेबांनी लोकशाहीत फक्त सरकार नव्हे, तर नागरिकांचीही भूमिका महत्वाची मानली.
- त्यांनी सांगितले की, लोकांनी फक्त मतदानापुरती भूमिका न घेता – विचारशील, जागरूक आणि नैतिकदृष्ट्या सशक्त नागरिक बनावे.

📌 संदर्भ:

→ "लोकशाहीचा यशस्वी पाया म्हणजे सुशिक्षित, विवेकशील आणि संघटित नागरिक."

रिडल्स प्रकरण

डॉ. आंबेडकरांचे लेखन – 'Riddles in Hinduism'

- बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू धर्मातील अंतर्गत विरोधाभास, रूढी, आणि धर्मग्रंथांतील विसंगतींचे विश्लेषण करत हे लेखन केले होते.
- हे लिखाण त्यांच्या मृत्यूनंतर अप्रकाशित स्वरूपात उपलब्ध होते.

📖 १९८६ मध्ये 'रिडल्स'चं अधिकृत प्रकाशन

- महाराष्ट्र सरकारने डॉ. आंबेडकरांची 'संपूर्ण वाङ्मय' प्रकाशित करण्याचा निर्णय घेतला.
- १९८६ मध्ये 'रिडल्स इन हिंदुइझम' हा निबंध ११व्या खंडात 'पुरवणी' (Appendix II) म्हणून प्रसिद्ध करण्यात आला.

🌟 विवाद कसा सुरू झाला?

- या निबंधात राम, कृष्ण, ब्राह्मण धर्म, वेद, मनुस्मृती यांचे विश्लेषण टीकात्मक आणि वैचारिक स्वरूपात होते.
- काही भाग हिंदू धर्मग्रंथांमधील विसंगती आणि अन्याय दर्शवणारे असल्यामुळे, हिंदुत्ववादी संघटनांनी (विशेषतः शिवसेना व भाजपने) हे हिंदू धर्मावर "आक्षेपार्ह आणि अपमानकारक" असल्याचा आरोप केला.

📌 विशेषतः आक्षेप घेतले गेलेले मुद्दे:

- राम आणि कृष्णाच्या कथांमधील नैतिक द्वंद्व.
- वेद आणि ब्राह्मणशाहीतील विसंगती.
- जातीव्यवस्थेचा धार्मिक पाया.

१९८७-८८ मधील प्रतिक्रिया आणि आंदोलन

प्रतिक्रिया	विवरण
शिवसेना व हिंदुत्ववादी संघटनांचे तीव्र आंदोलन	"राम आणि कृष्ण यांची बदनामी झाली" असा आक्षेप
रिडल्सचा होळीप्रसंगी सार्वजनिक होमहवनात जाळण्याचा इशारा	काही ठिकाणी ग्रंथाची प्रत जाळण्यात आली
दलित आणि आंबेडकरी चळवळींचा तीव्र विरोध	रिडल्स हे बुद्धिवादी आणि सुधारक विचार असल्याचा बचाव
महात्मा फुले समता परिषद, दलित पँथर, रिपब्लिकन पक्ष यांचा सहभाग	अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा मुद्दा उचलला
सांप्रदायिक तणाव व कायदा-सुव्यवस्थेचा प्रश्न	काही ठिकाणी पोलिस बंदोबस्त, आंदोलने, मोर्चे

सरकारी भूमिका आणि तडजोड

- मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण यांच्या नेतृत्वाखालील सरकारने संपूर्ण ग्रंथ मागे न घेता, रिडल्सचा भाग 'पुरवणी' म्हणून राहील पण त्याला 'शासकीय मान्यता नाही', अशी तडजोडीची भूमिका घेतली.
- 'Disclaimer' जोडून ग्रंथ वितरण सुरू राहिला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिलांशी संबंधित सुधारणांबद्दलचे विचार

१. स्त्री-पुरुष समतेचा मूलभूत आग्रह

- आंबेडकरांचे ठाम मत होते:

"A society which does not respect women, cannot be considered as civilised."

- त्यांनी स्पष्ट सांगितले की, समाजातील प्रगतीचा खरा मापदंड म्हणजे त्या समाजातील स्त्रीची स्थिती.
- त्यांनी भारतीय स्त्रीला शिक्षण, वारसाहक्क, विवाहस्वातंत्र्य, घटस्फोटाचे अधिकार, पुनर्विवाह आणि सन्मानाने जगण्याचे अधिकार मिळावेत यासाठी सातत्याने प्रयत्न केले.

◆ २. हिंदू कोड बिल – स्त्रीसुधारणेसाठीचे क्रांतिकारी विधेयक

- आंबेडकरांनी केंद्रीय कायदा मंत्री (1947–51) म्हणून 'हिंदू कोड बिल' तयार केले.
- या विधेयकात हिंदू स्त्रियांना खालील मूलभूत कायदे अधिकार मिळणार होते:

अधिकार	स्पष्टीकरण
✓ वारसाहक्क	मुलीस मुलासारखा वडिलोपार्जित संपत्तीमध्ये हक्क
✓ विवाहस्वातंत्र्य	विवाह नकारण्याचा आणि पसंतीचा हक्क
✓ घटस्फोट	पतीच्या अन्यायाविरुद्ध विवाह संपवण्याचा हक्क
✓ पुनर्विवाह	विधवा स्त्रीला विवाहाचा अधिकार
✓ दत्तक घेणे	स्त्रीला स्वतंत्रपणे मूल दत्तक घेण्याचा अधिकार

📌 महत्वाचे:

→ सामाजिक आणि राजकीय विरोधामुळे हे विधेयक संमत झालं नाही, आणि त्याविरोधात असलेल्या वृत्तीचा निषेध म्हणून बाबासाहेबांनी १९५१ मध्ये मंत्रिमंडळातून राजीनामा दिला.

◆ ३. शिक्षण आणि सशक्तीकरण यावर भर

- आंबेडकरांनी स्त्रियांना शिक्षण हे शस्त्र असल्याचे सांगितले.
- त्यांनी स्त्री-शिक्षण हाच खऱ्या समाजपरिवर्तनाचा पाया मानला.
- वसतिगृहं, शाळा, शिष्यवृत्ती योजना या माध्यमातून दलित, वंचित आणि ग्रामीण स्त्रियांपर्यंत शिक्षण पोहोचवण्याचा प्रयत्न केला.

📌 वाक्य:

"If you educate a man, you educate an individual. But if you educate a woman, you educate a generation."

◆ ४. समाजातील रुढींवर स्पष्ट टीका

- त्यांनी सती, बालविवाह, स्त्रीभ्रूणहत्या, देवदासी प्रथा आणि स्त्रियांचे वस्तूकरण यांसारख्या अमानवी प्रथांवर जोरदार टीका केली.
- त्यांच्या मते, स्त्रीला देवी म्हणून पूजणं आणि प्रत्यक्षात तिला दुय्यम वागणूक देणं हे "धार्मिक दांभिकपणाचं" लक्षण आहे.

◆ ५. संविधानात स्त्रीहक्कांचे रक्षण

- भारतीय संविधानाचे शिल्पकार म्हणून त्यांनी स्त्री-पुरुष समानतेची गारंटी दिली:

अनुच्छेद	विषय
14	कायद्यापुढे सर्व नागरिक समान
15 (1)	धर्म, जात, लिंग यावरून भेदभाव निषिद्ध
16	सरकारी सेवांमध्ये समान संधी
39 (a) आणि (d)	पुरुष व स्त्रियांना समान वेतन आणि जीवनसंधी

◆ ६. स्त्रिया हे परिवर्तनाचे वाहक आहेत

- बाबासाहेबांनी स्त्रियांना केवळ सुधारणा प्राप्त करणाऱ्या नव्हे, तर समाज बदलणाऱ्या सक्रिय घटकांच्या रूपात पाहिलं.

- त्यांनी महिला संघटनांना प्रोत्साहन दिलं, स्त्रीपदाधिकाऱ्यांना जागा दिली, आणि त्यांना स्वाभिमानाची नेतृत्व तयार करायला शिकवलं.

📌 उदाहरण:

→ त्यांच्या प्रेरणेमुळे १९४०-५० च्या दशकात दलित महिला संघटना, स्त्री परिषद, महिला मंडळं उभ्या राहिल्या.

डॉ. आंबेडकरांनी स्त्रियांना केवळ 'रक्षणाची पात्र' म्हणून नाही, तर 'हक्काची मागणी करणारी नागरिक' म्हणून समाजात स्थान दिलं.

त्यांनी भारतात स्त्रीसक्षमीकरणाच्या आधुनिकीकरणाचं विचारमूल्य निर्माण केलं, जे आजही अत्यंत सुसंगत वाटतं.

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे समाजवादाबद्दलचे विचार आणि त्याची स्वातंत्र्योत्तर भारतातील अंमलबजावणी

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे समाजवादाबद्दलचे विचार आणि त्याची स्वातंत्र्योत्तर भारतातील अंमलबजावणी हे स्वतंत्र भारताच्या पहिल्या तीन दशकांतील आर्थिक आणि सामाजिक धोरणांचे केंद्रबिंदू होते. नेहरूंनी भारतीय समाजवादी विचारसरणीला लोकशाही आणि नियोजनशील विकासाशी जोडले, आणि त्याचा उपयोग भारतातील विषमता, गरिबी आणि मागासलेपणावर मात करण्यासाठी करण्याचा प्रयत्न केला.

पंडित नेहरू यांचे समाजवादाबद्दलचे विचार

◆ १. समाजवाद म्हणजे काय?

- नेहरूंच्या मते समाजवाद म्हणजे:

“A method of achieving a more equitable distribution of wealth and opportunity.”

- त्यांच्यासाठी समाजवाद ही केवळ आर्थिक रचना नव्हती, तर ती एक सामाजिक आणि नैतिक बांधिलकी होती.
- समाजवादाचा केंद्रबिंदू होता – समता, आर्थिक न्याय, कल्याणकारी राज्य आणि सर्वसामान्यांचा सहभाग.

◆ २. लोकशाही समाजवाद (Democratic Socialism)

- नेहरूंनी रशियन किंवा चीनी पद्धतीचा टोकाचा समाजवाद नाकारला.

- त्यांच्या मते, भारतात समाजवाद लोकशाही मार्गानेच साधला गेला पाहिजे.
- म्हणूनच ते लोकशाही समाजवादाचे (**Democratic Socialism**) पुरस्कर्ते होते, जिथे व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि आर्थिक समता दोन्ही जपली जातात.

◆ ३. राज्याचा आर्थिक नियोजनात सक्रिय हस्तक्षेप

- त्यांनी "राज्य हा गरिबांचा रक्षक आणि मार्गदर्शक असावा" असे मानले.
- त्यांना वाटायचे की, मुक्त बाजारपेक्षा नियोजित आर्थिक धोरणच गरिबी, बेरोजगारी, मागासलेपणावर उपाय देऊ शकते.
- त्यामुळे ते नियोजन आयोगाच्या स्थापनेचे (**Planning Commission, 1950**) मुख्य सूत्रधार होते.

◆ ४. औद्योगिकीकरणावर भर – 'टेम्पल्स ऑफ मॉडर्न इंडिया'

- नेहरूंनी मोठ्या उद्योगांद्वारे रोजगारनिर्मिती, तांत्रिक प्रगती आणि आर्थिक स्वावलंबन साधायचे स्वप्न पाहिले.
- त्यांनी भाक्रा नांगल धरण, भिलाई स्टील प्लँट, **IITs, BHEL, HAL** यासारख्या प्रकल्पांना "आधुनिक भारताची मंदिरे" (Temples of Modern India) असे म्हटले.

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील समाजवादाची अंमलबजावणी

◆ १. नियोजन आयोग आणि पंचवार्षिक योजना (1951 पासून)

योजना

उद्दिष्टे

- 1ली योजना (1951–56) शेती, सिंचन, ग्रामीण विकास यावर भर
- 2री योजना (1956–61) नेहरू मॉडेल – औद्योगिकीकरण, सार्वजनिक क्षेत्र
- 3री योजना (1961–66) आत्मनिर्भरता, शिक्षण, आरोग्य, पण चीन युद्धामुळे अडथळे

✚ विशेष: दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत 'महालनोबिस मॉडेल'चा स्वीकार करण्यात आला – म्हणजेच सार्वजनिक क्षेत्राच्या माध्यमातून औद्योगिक विकास.

◆ २. कल्याणकारी राज्याची रचना

- नेहरूंनी सरकारकडून शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, शेती, लघुउद्योग यामध्ये अधिक गुंतवणूक केली.
- पंचायतराज संस्था, सहकारी संस्था, सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS) यासारख्या उपाययोजना त्यांनी सुरू केल्या.

◆ ३. भांडवलशाहीवर मर्यादा – परवाना राज (License Raj)

- नेहरूंच्या धोरणात खाजगी उद्योगांना स्वतंत्र वाटचाल करण्यावर बंधने होती.
- प्रत्येक उद्योगासाठी सरकारकडून परवानग्या, कोट्यांची आवश्यकता – हे 'परवाना राज' निर्माण करणारे ठरले.
- त्याचा उद्देश संसाधनांवर मक्तेदारी होऊ न देणे आणि गरिबांना संरक्षण देणे होता.

◆ ४. संविधानात समाजवादी तत्वांचा प्रभाव

- जरी 'समाजवादी' हा शब्द १९७६ मध्येच (४२व्या घटनादुरुस्तीतून) संविधानाच्या उद्देशिकेत समाविष्ट झाला, तरीही नेहरूंच्या धोरणांमधून समाजवादाची प्रेरणा संविधानात प्रतिबिंबित झाली होती.

पंडित जवाहरलाल नेहरूंचे राष्ट्र उभारणी प्रक्रियेतील योगदान

पंडित जवाहरलाल नेहरूंचे राष्ट्र उभारणी प्रक्रियेतील योगदान हे स्वतंत्र भारताच्या आधुनिक इतिहासातील एक अत्यंत व्यापक, दूरदृष्टीपूर्ण आणि मूलगामी योगदान मानले जाते. नेहरू हे फक्त स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान नव्हते, तर ते आधुनिक भारताचे स्वप्नद्रष्ट शिल्पकार होते.

१. लोकशाही मूल्यांवर आधारित राष्ट्रनिर्मिती

- नेहरूंनी स्वतंत्र भारताला लोकशाहीचा मार्ग दिला — जेव्हा अनेक नवस्वतंत्र देशांमध्ये हुकूमशाहीकडे झुकण्याचा कल होता.
- त्यांनी बहुपक्षीय व्यवस्था, सार्वत्रिक मताधिकार, मुक्त प्रसारमाध्यम, आणि निवडणुकांची पारदर्शकता यांना प्राथमिकता दिली.
- त्यांनी भारतीय लोकशाहीच्या संस्थात्मक मुळांची उभारणी केली – जसे:
 - संसद

- न्यायपालिका
- निवडणूक आयोग
- नियोजन आयोग

◆ २. विज्ञाननिष्ठ आधुनिक भारताची संकल्पना

- नेहरूंनी विज्ञानाला भारताच्या राष्ट्रनिर्मितीचा पाया मानले.

"Scientific temper is the foundation of progress."

- त्यांनी स्थापनेत पुढाकार घेतले:
 - IITs (Indian Institutes of Technology)
 - ISRO (indirectly via INCOSPAR)
 - CSIR (Council of Scientific and Industrial Research)
 - Atomic Energy Commission
- त्यांनी शिक्षण आणि संशोधनासाठी मूलभूत सुविधांचा विस्तार केला.

◆ ३. नियोजनआधारित अर्थव्यवस्था आणि समाजवादी विकास

- त्यांनी नियोजन आयोग (Planning Commission) ची स्थापना (1950) केली.
- पंचवार्षिक योजनांमधून भारतात कृषी, सिंचन, उद्योग, पायाभूत सुविधा यामध्ये गुंतवणूक झाली.
- सार्वजनिक क्षेत्रात:
 - BHEL, SAIL, HAL, LIC, DRDO यांसारख्या संस्थांची स्थापना.
- नेहरूंनी समाजवाद आणि आर्थिक समतेवर आधारित कल्याणकारी राष्ट्र उभारण्याचा प्रयत्न केला.

◆ ४. औद्योगिकीकरण आणि पायाभूत सुविधा

- नेहरूंनी मोठ्या औद्योगिक आणि ऊर्जा प्रकल्पांना "Temples of Modern India" म्हटले.
 - त्यांनी उभारले:
 - भिलाई, रौर्केला, दुर्गापूर या स्टील प्लांट्स
 - भाक्रानांगल, हिराकूड, दामोदर व्हॅली प्रकल्प यांसारखी धरणं
 - यामुळे भारतात स्वावलंबन, औद्योगिक विकास, आणि रोजगारनिर्मिती साधली.
-

◆ ५. शिक्षणाचा प्रसार आणि सांस्कृतिक राष्ट्रनिर्मिती

- पंडित नेहरूंनी सर्वसमावेशक आणि धर्मनिरपेक्ष शिक्षणव्यवस्था निर्माण केली.
 - स्थापनेत पुढाकार:
 - NCERT, UGC, AIIMS, IIMs, IITs
 - ललितकला, संगीत, नाट्य, सिनेमा यांच्यासाठी त्यांनी सांस्कृतिक संस्था उभारल्या:
 - Sahitya Akademi
 - Lalit Kala Akademi
 - Sangeet Natak Akademi
 - Film Institute of India (FTII)
-

◆ ६. धर्मनिरपेक्षतेचा ठाम पाया

- नेहरूंनी भारताची बहुधार्मिक, बहुभाषिक रचना ओळखून 'Secularism' ला राष्ट्रधोरणाचे तत्त्व बनवले.
 - सरकार धर्मापासून स्वतंत्र राहिल, आणि सर्व धर्मांना समान सन्मान मिळेल, हे त्यांनी बिनतोडपणे टिकवले.
 - त्यांनी धार्मिक दंगली, अल्पसंख्यक असुरक्षितता यावर दृढपणे राज्यकर्त्यांची भूमिका निभावली.
-

◆ ७. विदेशनीतीत अलिप्ततावाद (Non-alignment) आणि भारताचा जागतिक आवाज

- नेहरूंनी भारताला कशाच्याही गोटात न जाता स्वतंत्र परराष्ट्रधोरण दिले.
- त्यांनी **NAM (Non-Aligned Movement)** ची नींव घातली.
- भारताचा आवाज शांतता, जागतिक सहकार्य आणि तिसऱ्या जगाच्या नेतृत्वासाठी पुढे आणला.

◆ ८. संविधानाच्या मूल्यांची अंमलबजावणी

- जरी संविधान डॉ. आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली तयार झाले, तरी नेहरूंनी त्याच्या अंमलबजावणीसाठी राजकीय इच्छाशक्ती आणि प्रशासनात्मक यंत्रणा उभारली.
- त्यांनी घटनात्मक मूल्ये – स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता, न्याय यांना शासनव्यवस्थेत मूर्त रूप दिलं.

पंडित नेहरू हे भारतीय राष्ट्राच्या आधुनिकतेचे शिल्पकार होते. त्यांनी भारताला एकट्या राजकीय स्वातंत्र्याच्या पुढे नेऊन — विचारस्वातंत्र्य, विज्ञाननिष्ठा, समता आणि आंतरराष्ट्रीय सन्मान या आधारांवर उभं करण्याचं कार्य केलं.

पंडित जवाहरलाल नेहरूंचे भारताचे परराष्ट्र धोरण तयार करण्यातील योगदान

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे भारताच्या परराष्ट्र धोरण घडवण्यात केलेले योगदान हे स्वतंत्र भारताच्या जागतिक स्थानाची पायाभरणी करणारे ठरले. नेहरू हे फक्त भारताचे पहिले पंतप्रधान नव्हते, तर सुरुवातीच्या काळात ते स्वतः परराष्ट्रमंत्रीही होते (1947–1964). त्यामुळे त्यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची दिशा आणि तत्वे स्वतः ठरवली आणि ती आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रभावीपणे मांडली.

पंडित नेहरूंचे भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील योगदान – सविस्तर विवेचन

◆ १. अलिप्ततावाद (Non-Alignment) – नेहरूंचा वैचारिक पाया

- शीतयुद्ध काळात अमेरिका आणि सोव्हिएत यांचे दोन गट तयार झाले होते.
- नेहरूंनी भारताला कोणत्याही गोटात सामील न करता, स्वतंत्र भूमिका घेण्याचा मार्ग निवडला.
- त्यांनी 'अलिप्ततावाद' (Non-Alignment) या धोरणाची नींव घातली.

📌 महत्वाचे:

- नेहरू, युगोस्लाव्हिया चे टिटो, इजिप्तचे नासेर, इंडोनेशियाचे सुकर्णो आणि घानाचे एन्क्रुमा हे **NAM** च्या स्थापनेचे पंचमहानायक मानले जातात.
- 1961 मध्ये **NAM** ची पहिली परिषद बेलग्रेडमध्ये झाली.

◆ २. स्वातंत्र्य, शांतता आणि सहअस्तित्वाचे तत्त्व

- नेहरूंनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला तीन आधारस्तंभ दिले:
 1. स्वातंत्र्य (**Independence in foreign policy**)
 2. शांतता (**Commitment to peace**)
 3. सहअस्तित्व (**Peaceful Co-existence**)
- त्यांनी म्हटलं:

"We do not belong to any power bloc. We belong to the community of nations which seeks peace and progress."

◆ ३. पंचशील तत्त्वांची मांडणी (1954)

- भारत आणि चीनने मिळून 1954 मध्ये पंचशील तत्त्वांची घोषणा केली, ज्यात आंतरराष्ट्रीय संबंधांतील नैतिकता ठळकपणे मांडली गेली.

पंचशील तत्त्वे

परस्पर आदर व सार्वभौमत्वाची मान्यता

परस्पर आक्रमण न करणे

एकमेकांच्या अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करणे

समानता आणि परस्पर लाभ

शांततेच्या सहअस्तित्वाचे पालन

📌 महत्वाचे:

- जरी 1962 मध्ये चीनने पंचशील झुगारले, तरी ही तत्त्वे आजही भारताच्या राजनयिक धोरणात मूलभूत मानली जातात.

◆ ४. वसाहतीविरोधी भूमिका आणि नव-स्वतंत्र राष्ट्रांचे समर्थन

- नेहरूंनी अफ्रिका आणि आशियातील नवस्वतंत्र देशांना पाठिंबा दिला.
 - भारताने दक्षिण आफ्रिकेतील वर्णभेदा (**Apartheid**) विरोधात ठाम भूमिका घेतली.
 - त्यांनी कोरिया, काँगो, इंडोचायना इत्यादी वादांमध्ये मध्यस्थीचा प्रयत्न केला.
-

◆ ५. संयुक्त राष्ट्रांबाबत सकारात्मक भूमिका

- नेहरूंनी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या उद्दिष्टांना पूर्ण पाठिंबा दिला.
 - भारताने संयुक्त राष्ट्रांच्या शांतता मोहिमांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला.
 - भारताने परमाणु निस्स्त्रीकरणाचे समर्थन करत आंतरराष्ट्रीय शांततेसाठी भूमिका मांडली.
-

◆ ६. शेजारी देशांशी शांततापूर्ण संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न

- नेहरूंनी शेजारी देशांशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न केला, विशेषतः:
 - नेपाल, बर्मा (म्यानमार), भूतान, श्रीलंका, पाकिस्तान
- त्यांनी संधी, व्यापार, संस्कृती आणि सुरक्षा या सर्व पातळ्यांवर संबंध उभारले.
- परंतु चीनबरोबरचा विश्वासभंग (**१९६२ युद्ध**) हे त्यांचं परराष्ट्र धोरणातील सर्वात मोठं अपयश मानलं जातं.

नेहरूंनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची नींव 'सिद्धांतप्रधान, शांततामूल्याधिष्ठित, आणि स्वावलंबी' ठेवली.

त्यांनी भारताला जागतिक पातळीवर एक विचारशील, संतुलित आणि नैतिक नेतृत्व दिलं.

पंडीत नेहरूंचे मिश्र अर्थव्यवस्थाविषयक विचार

पंडित जवाहरलाल नेहरूंचे मिश्र अर्थव्यवस्थेविषयीचे विचार हे स्वतंत्र भारताच्या आर्थिक विकासाच्या दिशेचा पाया घालणारे मानले जातात.

त्यांनी भारतात समाजवादी उद्दिष्टांसह, खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्राच्या सहअस्तित्वावर आधारित 'मिश्र अर्थव्यवस्था' (**Mixed Economy**) स्वीकारली.
या धोरणाचा उद्देश होता – कल्याणकारी राज्याची निर्मिती करताना, उद्योजकतेला व बाजारव्यवस्थेला संधी देणे.

१. मिश्र अर्थव्यवस्था म्हणजे काय?

- मिश्र अर्थव्यवस्था म्हणजे:

“एक अशी आर्थिक रचना, जिथे सार्वजनिक (**government-controlled**) आणि खाजगी (**private**) क्षेत्र एकत्र कार्यरत असतात, आणि राज्य सामाजिक न्याय, समता व नियोजन यासाठी सक्रिय भूमिका बजावतं.”

- नेहरूंच्या मते, भारतीय परिस्थितीत ना संपूर्ण समाजवाद (**state ownership of all**), ना संपूर्ण भांडवलशाही (**free market**) योग्य होती.

◆ २. नेहरूंच्या मिश्र अर्थव्यवस्थेची प्रमुख वैशिष्ट्ये

वैशिष्ट्य	स्पष्टीकरण
✓ सार्वजनिक क्षेत्राचे वर्चस्व	मूलभूत उद्योग, ऊर्जा, अवजड उद्योग – सरकारच्या ताब्यात
✓ खाजगी क्षेत्राला नियंत्रित संधी	लघुउद्योग, सेवा क्षेत्र, किरकोळ व्यापार – खासगी गुंतवणुकीला परवानगी
✓ नियोजनाधारित विकास	पंचवार्षिक योजना, नियोजन आयोग यांच्यामार्फत आर्थिक धोरणनिर्मिती
✓ कल्याणकारी राज्य	गरिबी निर्मूलन, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य – राज्याची जबाबदारी
✓ समाजवादाची प्रेरणा + उद्योजकतेला वाव	बाजाराला संधी देतानाही राज्य नियमन ठेवणार

◆ ३. मिश्र अर्थव्यवस्थेचा हेतू – आर्थिक समता आणि प्रगती यामधील संतुलन

- नेहरूंच्या मते,

“Industrialization under state guidance is necessary to uplift the poor, but

enterprise and innovation from private sector should not be neglected.”

- त्यांनी गेल्या शतकांतील आर्थिक विषमता दूर करून समाजात समता आणण्याचा प्रयत्न केला, पण उद्योजकता, संशोधन, नवोपक्रम यांना ही गमावले नाही.

◆ ४. पंचवार्षिक योजनांत मिश्र अर्थव्यवस्थेची अंमलबजावणी

- **1951:** नियोजन आयोगाची स्थापना.
- **1956:** दुसरी पंचवार्षिक योजना (महालनोबिस मॉडेल) – सार्वजनिक क्षेत्रावर भर.

✿ उदाहरण:

- **BHEL, SAIL, LIC, DRDO, ONGC, NTPC** यासारख्या सार्वजनिक उद्योगांची स्थापना.
- याच काळात खाजगी क्षेत्रालाही गुंतवणुकीची सशर्त परवानगी.

◆ ५. परवाना राज आणि नियंत्रित बाजारव्यवस्था

- राज्य हस्तक्षेप वाढल्यामुळे परवाना राज (**License Raj**) निर्माण झाला.
- उद्योजकांना उत्पादन, विस्तार, किंमतवाढ यासाठी सरकारी परवानग्या घ्याव्या लागायच्या.
- जरी उद्देश आर्थिक समता आणि शोषण टाळणे होता, तरी यामुळे प्रशासनशक्ती वाढली आणि अनेक वेळा भ्रष्टाचारही झाला.

◆ ६. नेहरूंचे धोरण – समाजवादाचा भारतीय आविष्कार

- **USSR (सोव्हिएत)** चा प्रभाव असूनही, त्यांनी लोकशाही आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य यांना कोणताही धोका होणार नाही अशा प्रकारचा समाजवाद स्वीकारला.
- त्यामुळे त्यांचे धोरण '**Democratic Socialism through Mixed Economy**' असे ओळखले गेले.

पंडित नेहरूंच्या मिश्र अर्थव्यवस्था धोरणामुळे भारताने आधुनिक औद्योगिकीकरण आणि सामाजिक न्याय यांची एकत्र वाटचाल सुरू केली.

जरी यामध्ये मर्यादा आणि त्रुटी होत्या, तरी देशाच्या आर्थिक उभारणीसाठी हा एक आवश्यक आणि वास्तववादी मार्ग ठरला.

पंडीत जवाहरलाल नेहरूंचे लोकशाही समाजवाद विषयक विचार (ज्याला फेबियन समाजवाद असेही म्हटले जाते)

१. फेबियन समाजवाद म्हणजे काय?

- फेबियन समाजवाद ही १९व्या शतकातील इंग्लंडमध्ये उदयास आलेली विचारधारा होती, जी क्रांतीऐवजी क्रमिक आणि शांततामूलक बदलांद्वारे समाजवाद साधावा असे मानत होती.
- त्यामागे **George Bernard Shaw, Sidney** आणि **Beatrice Webb** यांसारखे विचारवंत होते.
- फेबियन समाजवादाचा आधार:
 - आर्थिक समता
 - सार्वजनिक नियंत्रण
 - लोकशाही प्रक्रियेतून सुधारणा
 - सामाजिक न्याय

◆ २. नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादाची वैशिष्ट्ये

वैशिष्ट्य	स्पष्टीकरण
✓ लोकशाही मार्गाने समाजवाद	हुकूमशाही नाही, तर संसदीय प्रणाली आणि लोकशाही प्रक्रियांचा वापर
✓ राज्याचे नियोजनशील नेतृत्व	नियोजन आयोग, पंचवार्षिक योजना यांचा अवलंब
✓ सार्वजनिक क्षेत्राचा विस्तार	अवजड उद्योग, पायाभूत सुविधा, शिक्षण, आरोग्य इ. राज्याच्या हातात
✓ खाजगी क्षेत्रालाही मर्यादित स्थान	उद्योजकता जपली, पण राज्य नियंत्रणाखाली
✓ समाजकल्याण आणि समता	गरिबी निर्मूलन, शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक सुरक्षा यावर भर

◆ ३. नेहरूंच्या विचारांचा मूळ हेतू

- सामाजिक समता आणि न्याय हेच उद्दिष्ट असले पाहिजे, पण क्रांती, हिंसा किंवा हुकूमशाही नको, अशी त्यांची स्पष्ट भूमिका होती.
- त्यांनी म्हटलं:

"To bring about a just society, we do not need dictatorship. We need democracy to correct its own errors."

◆ ४. लोकशाही समाजवादाचा भारतीय संदर्भात स्वीकार

- भारतातील बहुधर्मीय, बहुभाषिक आणि बहुस्तरीय सामाजिक रचना पाहता, रशियन क्रांतीसारखा समाजवाद अव्यवहार्य होता.
- म्हणूनच त्यांनी एक भारतीय अनुभवांशी सुसंगत, शांततामूलक आणि लोकाभिमुख समाजवाद स्वीकारला.

📌 विशेष प्रभाव:

→ नेहरूंच्या प्रभावाखाली काँग्रेस पक्षाने १९५५ च्या अवदी अधिवेशनात 'समाजवादी नमुना' (Socialistic Pattern of Society) हा उद्देश स्वीकारला.

◆ ५. फेबियन समाजवादाचे घटक नेहरूंच्या धोरणात कसे उतरले?

फेबियन तत्त्व	नेहरूंचे धोरण
राज्य नियोजन	नियोजन आयोग, पंचवार्षिक योजना
सार्वजनिक क्षेत्रावर भर	स्टील प्लांट्स, धरणं, सार्वजनिक उद्योग
शिक्षण व आरोग्य सुविधा	IITs, AIIMS, UGC, NCERT
कल्याणकारी कार्यक्रम	सहकारी संस्था, पंचायती, आरोग्य सेवा
लोकशाही रचना	सार्वत्रिक मताधिकार, निवडणुका, संसदीय प्रणाली

◆ ६. नेहरूंचा दृष्टिकोन – सामाजिक परिवर्तन, पण हळूहळू आणि शिस्तीत

- त्यांनी 'क्रांती' या शब्दाच्या ऐवजी '**Evolution through institutions**' यावर भर दिला.
- त्यामुळे त्यांच्या समाजवादात राजकीय स्थैर्य, आर्थिक नियोजन आणि सामाजिक समता यांचं त्रिसूत्री संतुलन दिसून येतं.

पंडित नेहरूंचा समाजवाद म्हणजे क्रांती नव्हे, तर शिस्तबद्ध, शांततामूलक, नियोजित आणि लोकशाही मार्गाने घडणारा सामाजिक परिवर्तनाचा मार्ग होता.

डॉ. राम मनोहर लोहीया यांचे चरित्र

घटक	माहिती
पूर्ण नाव	डॉ. राम मनोहर लोहिया
जन्म	23 मार्च 1910, अकबरपूर, उत्तर प्रदेश
मृत्यू	12 ऑक्टोबर 1967, नवी दिल्ली
शिक्षण	विद्याभ्यास भारतात आणि जर्मनीतील बर्लिन विद्यापीठात (Ph.D. – Salt Satyagraha Movement in India)
प्रभाव	गांधीजी, समाजवादी विचारवंत, युरोपीय राजकीय तत्वज्ञान
प्रमुख ओळख	समाजवादी विचारवंत, संसदपटू, लेखक, जनसंघर्षाचे प्रवर्तक

☀ महत्त्वपूर्ण कार्य व वैशिष्ट्ये

- काँग्रेस सोशलिस्ट पार्टीचे एक संस्थापक सदस्य (1934)
- हिंदुस्थान सोशलिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन व प्रजा सोशलिस्ट पार्टी यामधून राजकारणात सक्रीय सहभाग
- 'आणि नाही' (**Satyagraha**) चा पुरस्कार – गांधीविचारांचं नवं राजकीय रूप
- जातविरोध, महिला सक्षमीकरण, ग्रामीण अर्थनीती, आणि इंग्रजीविरोध या विषयांवर सातत्याने लेखन व प्रचार

🧠 वैचारिक योगदान

- सात सामाजिक न्यायाचे मुद्दे मांडले:
 1. स्त्रीपुरुष समता
 2. जातीय विषमता नष्ट करणे
 3. आर्थिक विषमता दूर करणे
 4. रंगभेद नष्ट करणे
 5. भाषिक विषमता दूर करणे
 6. प्रांतीय विषमता
 7. धार्मिक विषमता
 - 'अंगार देणे' हे त्यांचे प्रसिद्ध भाषण – युवकांमध्ये जोश निर्माण करणारे
-

लेखनकार्य

- *"Interval During Politics"*,
 - *"Marx, Gandhi and Socialism"*,
 - *"Wheel of History"*,
 - *"Fragments of World Mind"*
हे त्यांच्या विचारशक्तीचे प्रतिबिंब असलेले ग्रंथ
-

डॉ. राम मनोहर लोहिया हे भारतातील सामाजिक परिवर्तनाचा खरा आवाज होते. त्यांनी गांधींच्या अहिंसेच्या तत्वांना समाजवादाच्या विचारसरणीशी जोडले आणि राजकीय लढ्याला वैचारिक अधिष्ठान दिलं.

डॉ. राम मनोहर लोहिया यांची सप्तक्रांतीची संकल्पना

डॉ. राम मनोहर लोहिया यांची 'सप्तक्रांती' (**Seven Revolutions**) ही एक अत्यंत क्रांतिकारी आणि दूरदृष्टीपूर्ण संकल्पना होती.

त्यांनी हे विचार 1960 च्या दशकात मांडले, जेव्हा भारतात स्वातंत्र्यानंतरही जात, वर्ग, लिंग, भाषा, धर्म अशा अनेक विषमतेचं वास्तव कायम होतं.

त्यांच्या मते, स्वातंत्र्य केवळ राजकीय पुरेसे नाही; खऱ्या समतेसाठी सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तन आवश्यक आहे – आणि यासाठी 'सप्तक्रांती' आवश्यक आहे.

"क्रांती ही एकदाच न होता, सात दिशांनी व्हायला हवी." – डॉ. लोहिया

◆ १. लिंगभेदाविरुद्ध क्रांती (**Revolution against Gender Discrimination**)

- स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील सर्व प्रकारची विषमता संपवणं हे या क्रांतीचं उद्दिष्ट.
- स्त्रियांना राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात समान हक्क व संधी मिळाव्यात, हा लोहियांचा आग्रह होता.

📌 ते म्हणतात:

"पुरुषप्रधानता ही गुलामीची दुसरी नाव आहे."

◆ २. जातिभेदाविरुद्ध क्रांती (**Revolution against Caste Discrimination**)

- जातीव्यवस्था ही भारतातील विषमतेची मुळं आहेत, असं लोहिया मानत.
- त्यांनी जातीची निर्मूलन केवळ वैचारिक नव्हे, तर संविधानिक व सामाजिक लढ्याद्वारे घडवावी असा आग्रह धरला.

📌 त्यांचा नारा:

"सब जाति एक जाति!"

◆ ३. वर्णद्वेषाविरुद्ध क्रांती (**Revolution against Colour/Race Discrimination**)

- भारतात जरी वर्णद्वेषाचा अनुभव कमी असला तरी जगात वंशभेद, वर्णवाद अजूनही अस्तित्वात आहे.

- त्यांनी आफ्रिकेतील वर्णविचार, अमेरिकेतील कृष्णवर्णीयांच्या स्थितीविषयी जागरूकता निर्माण केली.
 - मानवतेच्या आधारावर सर्वांशी समानता राखावी, असा त्यांचा दृष्टिकोन.
-

◆ ४. श्रमाविरुद्ध असलेल्या मानसिकतेविरुद्ध क्रांती (Revolution against Inequality of Labour)

- लोहिया मानतात की, श्रम करणाऱ्या व्यक्तीला कमी लेखणं ही मानसिक गुलामी आहे.
 - त्यांनी मानसिक आणि शारीरिक श्रमामधील भेद दूर करण्याचा आग्रह केला.
 - 'श्रमदान' ही संकल्पना त्यांनी प्रत्यक्ष कृतीतून रुजवली.
-

◆ ५. संपत्तीच्या विषमतेविरुद्ध क्रांती (Revolution against Economic Inequality)

- त्यांच्या मते, आर्थिक विषमता ही लोकशाही आणि समाजवाद यांची विरोधी शक्ती आहे.
- त्यांनी 'अधिकतम वेतन व किमान वेतन यामध्ये मर्यादा असावी' अशी भूमिका मांडली.

📌 संकल्पना:

"कमाल आणि किमान उत्पन्न यातील अंतर १० पटांपेक्षा अधिक नसावे."

◆ ६. विदेशी राजकीय व सांस्कृतिक हस्तक्षेपाविरुद्ध क्रांती (Revolution against Foreign Domination)

- लोहियांच्या मते, राजकीय स्वतंत्रतेनंतरही आर्थिक आणि सांस्कृतिक गुलामगिरी टिकून आहे.
- त्यांनी अमेरिका-सोव्हिएत यांच्या प्रभावापासून भारत स्वतंत्र राहावा, अशी भूमिका घेतली.

📌 उदाहरण:

→ त्यांनी अलिप्ततावादाचं समर्थन केलं, पण नेहरूंप्रमाणे 'सरकारी धोरणापुरतं' न ठेवता, लोकजागृतीच्या स्वरूपात मांडलं.

◆ ७. युद्ध आणि शस्त्रसज्जतेविरुद्ध क्रांती (Revolution against War and Armament)

- लोहिया हे अहिंसेचे पुरस्कर्ते होते.
- त्यांनी पारंपरिक युद्ध, सामूहिक संहाराच्या शस्त्रांवर बंदी, आणि शांततेसाठी जागतिक संघटनांची उभारणी यावर भर दिला.

✿ ते म्हणत:

"शस्त्रांनी नाही, तर सहकार्याने जग चालेल."

डॉ. राम मनोहर लोहियांची सप्तक्रांती ही भारताच्या सामाजिक, आर्थिक आणि नैतिक नवउभारणीसाठीचे सात आदर्श दिशासूचक होते.
ही संकल्पना आजही समाजसुधारणेच्या व जागतिक न्यायाच्या मूलभूत दिशा दाखवते.

डॉ. राम मनोहर लोहिया यांचे समाजवादासंबंधीचे विचार आणि ते आजच्या काळात कितपत उपयुक्त आहेत?

डॉ. राम मनोहर लोहिया यांचे समाजवादाविषयीचे विचार हे भारतीय परिस्थितीशी सुसंगत, मूल्याधिष्ठित आणि कृतीशील स्वरूपाचे होते. त्यांनी पाश्चात्य मार्क्सवादी समाजवादाचं अंधानुकरण न करता, भारतीय समाजाच्या वास्तवाशी सुसंगत 'समाजवाद' मांडला — जो आर्थिक न्यायासोबत जात, लिंग, भाषा, धर्म, प्रांत अशा अनेक स्तरांवर समतेचा आग्रह धरतो.

१. भारतीय समाजाचे यथार्थ विश्लेषण

- लोहिया मानत की, भारतीय समाज केवळ आर्थिकदृष्ट्या विषम नाही, तर तो सामाजिकदृष्ट्या बहुस्पर्शी विषमतेने ग्रासलेला आहे – जाती, धर्म, लिंग, भाषा, प्रांत.
- म्हणूनच त्यांनी समाजवादाचे स्वरूप "बहुआयामी" असावे, असे सांगितले.

✿ ते म्हणतात:

"जातीशिवाय भारतात क्रांती शक्य नाही, आणि जातीनेच क्रांती होऊ शकते."

◆ २. 'इकॉनॉमिक्स प्लस सोशलिजम' – व्यापक समाजवाद

- लोहियांच्या मते समाजवाद म्हणजे केवळ भांडवलशाहीविरोधी आर्थिक व्यवस्था नव्हे, तर ती सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ आहे.

- त्यांनी 'चतुर्थ विश्व' (चौथा जग) ही संकल्पना मांडली – म्हणजे गरिबांच्या, मागासांच्या आणि वंचितांच्या बाजूने उभा असलेला समाजवाद.
-

◆ ३. गांधीविचार आणि समाजवाद यांचे समन्वय

- लोहियांनी मार्क्स आणि गांधी या दोघांच्या तत्वांचा संवाद घडवला.
- गांधींच्या स्वावलंबन, अहिंसा, खेड्यांचा विकास यांना समाजवादाच्या तत्वांशी जोडले.
- त्यांच्या मते, समाजवाद अहिंसात्मक, जनतेवर आधारित, लोकशाहीरित्या घडवला गेलेला असावा.

📌 लेखन:

→ "Marx, Gandhi and Socialism" या पुस्तकात त्यांनी या समन्वयाची मांडणी केली आहे.

◆ ४. 'सप्तक्रांती' – लोहियांच्या समाजवादाचा गाभा

- लोहियांचा समाजवाद केवळ आर्थिक नव्हता; तो होता:
 - स्त्री-पुरुष समता
 - जातिनिर्मूलन
 - श्रमाची प्रतिष्ठा
 - वर्णद्वेषाविरोध
 - युद्धविरोध आणि शांतता
 - परकीय प्रभावविरोध
 - संपत्तीचे न्याय्य वाटप

→ ही सप्तक्रांतीच त्यांचा 'क्रियाशील समाजवाद' होती.

◆ ५. स्थानिक स्वराज्य व ग्रामीण विकास

- लोहिया यांनी 'गाव सशक्त झाला तरच देश सशक्त होईल' अशी भूमिका घेतली.

- त्यांनी पाण्याचे हक्क, स्थानिक उद्योग, स्वयंपूर्ण खेडी, पंचायतींचे स्वायत्तशासन यासारख्या बाबींवर भर दिला.
- त्यांच्या दृष्टीने समाजवाद म्हणजे "लोकांची राजवट" (Rule of the masses) आणि "खालून वरचे राज्य" (Bottom-up democracy).

🔍 डॉ. लोहियांचे समाजवाद – आजच्या काळात कितपत उपयुक्त?

मुद्दा	आजच्या काळात उपयुक्तता
✓ जातीनिर्मूलन	आजही सामाजिक विषमता, आरक्षणविरोध, जातीचे राजकारण – लोहियांचा दृष्टिकोन मार्गदर्शक ठरतो
✓ स्त्रीसमता	स्त्रीसुरक्षा, आर्थिक सहभाग, राजकीय आरक्षणासंदर्भात त्यांचे विचार अत्यंत सुसंगत
✓ श्रमप्रतिष्ठा	आजही मनुष्यबळाचा अनादर; 'श्रमाला सन्मान' ही मूलभूत गरज कायम
✓ विकेंद्रीकरण	'पंचायतराज', 'स्थानिक विकास' या कल्पना आजही प्रशासनाच्या मूलभूत भाग
✓ परकीय प्रभावाविरोध	जागतिकीकरणाच्या युगात 'संस्कृती आणि स्थानिक उद्योगांचे रक्षण' या दृष्टीने सुसंगत
✓ संपत्ती विषमता	वाढती आर्थिक विषमता, भांडवलदार वर्गाचा प्रभाव – लोहियांच्या विचारांची आजही तितकीच गरज

डॉ. राम मनोहर लोहियांचा समाजवाद हा 'भारतीय वास्तवाशी सुसंगत, बहुआयामी, लोकाभिमुख आणि मूल्याधिष्ठित समाजवाद' होता. त्यांचे विचार आजही भारतातील विषम सामाजिक रचनेवर मात करून समता, न्याय आणि लोकशाही टिकवण्यासाठी मार्गदर्शक ठरतात.